

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳԱՆՈՒՍՏՅԱՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ

(1920-1960-ական թվականներ)

ՀԱՍՈՒՄԻ ԱՌԱՅԻՆ ԵՅՈՒՄ՝
ԱՆՔԱՆՔԱՆՔԻ ՎՃԱՐՆ

ՇՆՔԵՐՏԱՄՐԱԶ

ԳԳ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՊՐԱՅԻՆ ԱՎԱՐԵԱՄԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿԱԺՈՒՆ ԳԱԼՈՒՄՅԱՆ

**ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԻԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ
(1920-1960-ական թվականներ)**

*Մեկնաստրյամօ
Արմեն և Ռեդաթի Ճերմեան Հիմնադրամի
- ԱՄՆ -*

A II
85531

ԵՐԵՎԱՆ 1999

ՊՏՀ 941(479.25)

ՊԳՊ 63.3 (24)

Պ 217

*Տարագրվում է ՀՀ ԳԱՄ Արժեքագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր **ՎԱԳՆ ԲԱՅՐՈՒՐՅԱՆ**

Պ 217 *Գաբասյան Հ. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՔՈՒՐԲԱՎԵՒ*

*ԿԱՄԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՂԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎԷԼՅԱՆ ՎԻԼԱՅԵՔՆԵՐՈՒՄ (1920-1960-
ական րվախաններ) - եր.: Եպհա. 1990 - 112 էջ*

*Այնատեսքում մեր համայնքների ջննդյուն է ենթարկվում
հանրագնահատման մուտքիան հատկապես թարգմանական
տեսակի նշանակալի արժեքիան շրջաններում կամ արժեքիան վիճակներում
նկատվումը, որի տակ պետք է համարվող նրանցիան Հաստատումը: Հարատու
փաստիան նրան վիա ցույ է ստիում, որ նրանցիան, շնորհիվ հա
մարտիան պիտատարարության, միա է նեղ է ստատարարարի նեմունակ
շրջանները մեղ: Ասիան XX դարի սնցի հասարից փոտրիաներից 1975
թ. արժեքիանց թրաարանարարից նետ, այն վերահից մուտքիան
սնտնապիան հետանալ շրջանները մեղ: Հանրապետության մուտքիան
հատարարարիան սնցում թր ստանակակների շնապարմ թ վիանի
շնցիվ նրդի արժեքիան շրջանները որտ թնդ տնտանական
հետանալարարան վիանից: Այնատարարում հանից փաստիանց ցույ է
ստիում, որ զրա պատմուց որ վիան թուրքիան նատարարարան
արատարի թարգմանարարում է, այն սն, որ 1975 թ. արժեքիանց
թրաարանարան հետանցիվ նրդիանուի տնտնապան ու վարարարի
գարարաներ հարվալ կրդանալարար հարվալը միկն զրա ամն
թարարարում սն գարարը է սարի թրմ:*

Պ 0503020913
0069 (01)-99 99

ՊԳՊ 63.3 (24)

ISBN 99930-808-4-5

© ՀՀ ԳԱՄ Արժեքագիտության ինստիտուտ, 1999

© «ԵԳԵԱ» հրատարակչություն, 1999

HAYKAZOUN GALUSTYAN

**THE POLICY OF THE GOVERNMENT
OF REPUBLICAN TURKEY
IN THE EASTERN PROVINCES
(1920-1960s)**

---

*This Publications was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc.
USA*

YEREVAN 1999

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԻԱՏԻՏՈՒՄԻ ԿՈՂՄԻՑ - Լ. Յոսիաննիայան

ԽԱՐԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

- I. Ազգայնականությունը որպես լեռնաշխարհի կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականության հիմք
- II. Արևելյան վիլայեթների տնտեսական զարգացման պատկերը մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը
- III. Տնտեսության ռազմականացումը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին
- IV. Արևելյան վիլայեթների սոցիալ-տնտեսական զարգացման միտումները (1945-1960 թթ.)
- V. Ազգային փոքրամասնությունների վիճակը
- VI. Դրությունը Արևելյան վիլայեթներում 1960-ական բնականների
- VII. ՎԵՐՅԱԲԱՆ

ՇԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳԱՆՈՒՍՅԱՆ (1923-1985թթ.)

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող «Հանրապետական

Թուրքիայի կառավարության քաղաքականությունը Արևելյան վիճակներում (1920-1960-ական թվականներ)» աշխատությունը Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակից, վարդաճեղիքաբազեռ Հայկազուն Գալուստյանի առաջին և, ավտղ, վերջին մեծագրական ուսումնասիրությունը եղավ: Նա համեմատաբար ուշ ոտք դրեց գիտության բնագավառը, սակայն

նրա մտադրը եղավ շատ ստեղծ և ներդաշնակ, որը նրա գիտական կարողությունների, բանիմացության և լայն գիտելիքների անատարելելի վկայության մասին է խոսում:

Հայկազուն Գալուստյանը ծնվել է 1923 թ. օգոստոսի 31-ին, Թուրքիայում, Բյուզանդական կայսրերի հրքեմնի փառահեղ մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս-Մաամբուլում:

Նախնական կրթությունը ստացել է Գեոլիք-փաշա բաղի Մաթթյան վարժարանում, որն ավարտել է 11 տարեկան հասակում՝ 1934 թ.: Այնուհետև նա իր կրթությունը շարունակում է Դալարթիայի Կենտրոնական միջնակարգ վարժարանում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, 19-ամյա երիտասարդ Հ.Գալուստյանը զորակոչվում է թուրքական բանակ և ծառայում մինչև 1946թ.:

Չորսգրվելուց հետո, մոտ ութ տարի, 1947-1955թթ., նա աշխատում է Ստամբուլի Կարազոզյան զինբոթիկ վարժարանում որպես հսկիչ, ապա և ուսուցիչ, իրեն նվիրելով հայ մանուկների հայեցի դաստիարակության գործին: Միաժամանակ նա շարունակում է աշխատել իր կրթության կատարելագործման և գիտելիքների նախադասում վրա և 1955 թ. ստանում է Լիցեյի ավարտական վկայական:

Ուսման ծարավը Հայկազուն Գալուստյանին տանում է Ստամբուլի համալսարան, որտեղ նա ուսանում է գրական ֆակուլտետի փիլիսոփայական բաժնում: Այստեղ նա հասկնալիցա մեծ ուշադրություն է դարձնում հոգեբանության, փիլիսոփայություն և մանկավարժություն առարկաների վրա, որոնցից նա ստանում է համալսարանում սահմանված ամենաբարձր նիշերը: Նա Ստամբուլի համալսարանն ավարտում է 1964 թ.:

Հայկազուն Գալուստյանը փոքր հասակից մեծ սեր է ցուցաբերել գրականության նկատմամբ, զոնկ բանաստեղծություններ, լատ ողբում հայերեն և թուրքերեն լեզուներով: Թուրքերեն բանաստեղծությունները հրատարակվել են 1942 թ. առանձին զրբույլով՝ «Բայբլթ» խորթզրի ներքո, իսկ հայերեն բանաստեղծությունները 1962 թ. «Գործիս նամբուն վրա» ժողովածուում:

Հայկազուն Գալուստյանի կյանքում շրջադարձային եղավ վերադարձը Հայաստան, 1965 թ. հոկտեմբերին: Նա եկավ հայրենիքում ցնդմիշտ մնալու վճռակամությամբ: Եկավ, տեսավ թե՛ լավը և թե՛ վատը, թե՛ լուսավոր և թե՛ սովորոտ կողմերը: Տեսավ և որոշեց մնալ: Գրանով դրսևորվեց նրա բնակություն և մտածողության լավագույն գծերից մեկը՝ կուլ շգնող մանրություններին, մանավանդ կենցաղային, կալողանալ վեր բարձրանալ կյանքի ղեկարություններից և ազգի ու հայ-

րենիքի հետ կապված հարցերը լուծել լայնախոռոչանք, դավանելով ազգին բուն հայրենիքում օգտակար լինելու փնտ սկզբունքը:

Նա մնաց և ստացավ Հայաստանի քաղաքացիություն:

Դյուրությամբ լուծվեց նաև նրա աշխատանքի հարցը: 1966 թ. հունվարի 1-ին նա աշխատանքի ընդունվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության սեկտորում, որը 1971 թ. վերակազմավորվեց ինստիտուտի: Նա դարձավ ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի գիտաշխատող: Թուրքիայի իրադրությանը, ներքաղաքական կյանքին լավատեսությամբ, բարբերների հիանալի խնայությունը, ֆրանսեզներ, անգլերեն լեզուներին տիրապետող, կանխադրեցին նրա ապագա գիտական գործունեության հիմնական ուղղությունները: Նա մախրեցարեց զբաղվել Թուրքական Հանրապետության ներքին քաղաքականության և ազգային փոխադարձությունների հարցերով:

Սակայն նրա գիտական գործունեության ստանցքը համդի-սացավ Թուրքիայի արևելյան շրջանների սոցիալ-տնտեսական փոփոխության ուսումնասիրությունը, որն, լուս Լուրյան, դուրս էր մնացել հետազոտողների անսաղաշտից: Դա համարվեց հուզում էր հայ ընթերցողին, բանի որ «արևելյան շրջաններ» կոչվածի մեծ մասը նախկին Արևմտյան Հայաստանն է: Իսկ հրապարակի վրա չկար այդ շրջանների իրական և հավատի պատմությունը, որը զույգ տար, քի ինչպիսին է այդ շրջանների վիճակը հայերի գեղատպանությունից և տեղա-հանությունից հետո: Հայկազուն Գալուստյանը հաջողությամբ լուծեց այդ խնդիրը: Նրա սույն ուսումնասիրությունը այդ պարզեմի հետազոտմանը նվիրված առաջին արժեքավոր աշխատությունն է:

Հայկազուն Գալուստյանը վայելում էր իր գործընկերների համակրանքը և հարգանքը:

Նա շատ նրբամկատ և համեստաբար ունենալորություն էր, միշտ պատրաստ օգտակար լինել իր գործընկերներին:

Նրա անժամանակ մտնով անավարտ մնացին նրա շատ գի-

տական ծրագրեր: Բայց այն, ինչ նա բողի է, ապամոզում է նրա պատ-
վազը տեղը հայ բուրժուականների շարքում:

**Հայաստանի Պետությունների արգալին
անարևմտյան Արևելագիտության ինստիտուտը
տնօրինն պրոֆեսոր՝ ՆԻԿՈՒՅՑ ՀՈՎՀՈՒՆԻՍՅԱՆ**

Ներկայումս բուրքական հրատարակություններում ընդունված է Արևմտյան Հայաստանը և նրա հարակից շրջանները կոչել ոչ թե իրենց պատմական-իրական անվանումով, այլ ոչինչ չստող «Արևելք», «արևելյան շրջաններ կամ վիլայեթներ», «Արևելյան Անատոլիա» անվանումով: «Արևելյան շրջաններ» տերմինը սովորաբար օգտագործվում է մաս վարչական առումով՝ որպես երկրի տնտեսական շրջան:

Մոյն աշխատության հեղինակ, հանգուցյալ արևելագետ-բուրքագետ Հայկազուն Գալուստյանը «արևելյան վիլայեթներ» հասկացությունը օգտագործում է հենց այդ իմաստով, նկատի ունենալով, որ դա Արևմտյան Հայաստանի և նրա հարակից շրջանների տարածքն է: Անտարակույս բուրքական պետական գործիչները և քարոզչական մեքենան հորինել են «արևելյան վիլայեթներ» կամ «արևելյան շրջաններ» տերմինը, ձգտելով խաբուս վերացնել ու արմատախիլ անել Արևմտյան Հայաստան հասկացությունը, մուսուլմանական մատենելու համար այն իրողությունը, որ այդ տարածքի վրա պատմության հնագույն ժամանակներից ի վեր ապրել են հայեր, ստեղծելով պետականություն, կերտելով քարձր նշակույթ և այլն:

«Արևելյան շրջաններ» կոչված ագրարային արևելքի մեջ մտնում են հետևյալ վիլայեթները. Ադրի, Ադիշաման, Արքվին, Բինգյոլ, Բիթլիս, Վան, Գազիանթիպ, Գիլեսուն, Գյումուշհանե, Դիարբեքլի, Կարս, Մալաթիա, Մարաշ, Մարդին, Մուշ, Ռիզե, Սելաս (արևելյան մասը), Սիլերդ, Ուրֆա, Հաթայրի, Տրապիզոն, Թունջելի, Էլյազիգ, Էրզինջան, Էրզրոմ: Դրանց ընդհանուր տարածքը 290,7 հազար քառ. կմ. է, որը կազմում է երկրի ողջ տարածքի 37,3 տոկոսը: 1970 թ. մարդահամարի տվյալներով «արևելյան վիլայեթներում» բնակվում էր 9,9 միլիոն մարդ, այսինքն երկրի բնակչության 28 տոկոսից Լլ պակաս: Միջին խտությունը մեկ քառ. կմ. վրա կազմում էր 34 մարդ, համարյա երկու անգամ պակաս Արևմտյան տն-

տեսական շրջանի բնակչության միջին խտությունից:

Արևելյան վիլայեթները աչքի են ընկնում իրենց բնական հարստություններով՝ կան հիանալի արոստավայրեր, բազմաթիվ լեռնային գետեր, որոնք ունեն վիթխարի և ներգետնիկ հնարավորություններ, այդ շրջաններում են հոսում Թուրքիայի երկու խոշորագույն գետերը՝ Եփրատը և Տիգրիսը: Հարավ-Արևելքում է գտնվում Թուրքիայի ամենախոշոր լիճը՝ Վանա լիճը: Բացառիկ հնաարքրություն են ներկայացնում ամենատարբեր օգտակար հանածոները՝ մավրը, քրոմիտները, սրճճի և երկաթի հանքավայրերը, գորշ ածուխը և այլն:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, երկրի արդյունաբերական Արևմտքի և ազրարային-արդյունաբերական Կենտրոնական շրջանի համեմատ ազրարային Արևելքը հանդիսանում է բոլոր առումներով թերզարգացած, իսկ, ավելի ճիշտ, հետամնաց մի շրջան: Որո՞նք են դրա սրտոնառները, արդյոք դա այդ երկրամասի համար հանդիսացել է մշտական գործո՞ւմ, թե ավելի նոր ժամանակների երևույթ է: Սրանք հարցեր են, որոնց սրատասխանը կարելի է գտնել սույն հետաքրքիր և ուշագրավ աշխատությունում: Հեղինակը՝ Հայկազուն Գալուստյանը իր առջև հասկապես խնդիր է դրել ուսումնասիրել առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդող շրջանում Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների ժողովրդագրական և տնտեսական վիճակում առաջ եկած փոփոխությունները:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրությունը Արևմտյան Հայաստանը նվաճեց XVI դարի սկզբին, նրա տարածքն անվանելով «Վիլայեթի շարքին» («արևելյան վիլայեթներ»): Հայ ժողովրդի բնօրրանը վերածվեց Օսմանյան կայսրության գաղութային սիրույթի: Անցած չորս հարյուր տարիների ընթացքում բուրբական տիրապետությունը Արևմտյան Հայաստանում եղել է հայ ժողովրդի ազգային ու կրոնական ճնշումների, մշակութային հարստամսկների, բնակչի մեծի արհեստական կասեցման, դեմոգրաֆիական ճնշման և վերջապես ֆիզիկական ոչնչացման ու էրնիկական գտման մի ամփոփ շարան: Այդ տևական ժամանակաժիջոցի ընթացքում իրար հաջորդող բուրբական կառավարությունները ոչ միայն հոգ

չին տանում գերազանցապես ոչ բուրք քնակչություն ունեցող այդ երկրամասի նկատմամբ, այլև արհեստակամորեն խոչընդոտում էին նրա տնտեսական ու մշակութային զարգացումն ու առաջադիմությունը: Անցնելով հարյուրամյակներ տևած այդ սղծավանջի ճանապարհով, հայ ժողովուրդը կարողացել է սակայն պահպանել իր կենսամակերպումը, լեզուն ու կրոնը, դարելով սրբազործված իր ավանդությունները և վերջապես ազգային դիմագիծը: Նրա ստեղծագործական եռանդի և անօրինակ աշխատասիրության շնորհիվ Արևմտյան Հայաստանը միշտ էլ եղել է Օսմանյան կայսրության ծաղկուն շրջաններից մեկը, իր զարգացած երկրագործությամբ, արհեստագործությամբ և կրթական-մշակութային հայտնի կենտրոններով: Նրա բարեկեցությանը առաջին մեծագույն հարվածը հասցվեց XIX դարի 90-ական թվականներին, այլուևու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած հայերի զանգվածային ցարդերի ժամանակ: Այդ արեալվիբրի տարիներին և նրանից հետո սկսվեց արևմտահայության զանգվածային արտագաղթը երկրից, որի հետևանքով հայության բնօրրանը դատարկվում և առօրինակաբար ամայանում էր: «Համլիխ» կոչված հրոսակային գնդերի օգնությամբ սուլթանը հեռևողակամորեն իրականացնում էր հայերին տնտեսապես հյուծելու և հայ ազգային-ազատագրական շարժումը իր տնտեսական հենքից զրկելու քաղաքականություն: Հայ քնակչության նկատմամբ բռնությունները, կողոպուտն ու քաղանք, ապօրինի տուրքերը, հափշտակումներն ու ամեն տեսակի կանայականությունները ընդունել էին անբրևակայելի մեծ քափ ու ծավալ: Նշված քաղաքականության օգնությամբ սուլթանական կառավարությունը ձգտում էր ոչ միայն ցախցախել հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, այլև Արևմտյան Հայաստանից դուրս մղել աշխատանքային ու ստեղծագործական եռանդով ու ավյունով լի հայկական բուրժուազիային և առհասարակ գործարար կյանքի բոլոր ներկայացուցիչներին և ուղի հարքել բուրք ազգային բուրժուազիայի զարգացման համար, որն ի վիճակի չէր խաղաղ մրցակցությամբ հարթող դուրս գալ տնտեսապես ուժեղ հայկական և առհասարակ այլազգի բուրժուազիայի նկատմամբ: Արդուլիամախյան ցարդերի

հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջանների համա-
բյա ողջ առևտուրը և վերամշակող արդյունաբերությունը, որոնք
մինչ այդ գտնվում էին հայերի ձեռքում, սկսեցին անցնել բուրքե-
րին: Եվրոպացի դիտորդները նկատել էին, որ 90-ական թվական-
ների հայկական ջարդերից հետո սկսվեց հայերի ոչնչացումը ան-
տեսական ճանապարհով, դանդաղ, աննկատ, քայք և համատ կեր-
պով: Բազմաթիվ մանր, հազիվ նշմարելի միջոցառումներ հետևե-
ղականորեն սկսեցին քայքայել հայերի կենսական ուժերը, որոնք
սկսեցին կործանվել տնտեսական դանդաղ մահով, իսկ նրանց փո-
խարեն և ի հաշիվ նրանց հարստանում ու ծաղկում էր բուրք տար-
քը: Այդ քաղաքականությունը բուրքական դավադրական զինանո-
ցի թիվ երկու զենքն էր ջարդի մերտից հետո՝ աստիճանաբար մա-
շեցնել իր համար անցանկալի տարրերին և նրանց հասցնելով քայ-
քայման ու աղքատացման, հետևաբար նաև ծայր հուսահատու-
բյան, դուրս մղել երկրից, կենսական տարածություն ապահովելու
նպատակով քրքուրյան համար:

Հատկանշական է, որ 90-ական թվականների ջարդերի ըն-
թացքում «մեր օսմաններն» ժառանգորդները՝ երիտօրուրքերը ևս
գտնում էին, որ հայերի զանգվածային ջարդերը կրուլացնեն հայ
բուրժուազիային և ուղի կհարթեն բուրք բուրժուազիայի ասպարեզ
գալու համար, ուստի և արդարացնում էին սուլթանական իշխանու-
թյունների արյունոտ գործողությունները հայերի նկատմամբ:

90-ական թվականների ջարդերից հետո օսմանյան կառա-
վարությունը բռնազրավում էր երկրից փախած տասնյակ հազա-
րավոր հայերի հողերը, շարժական և անշարժ գույքը: Արևմտյան
Հայաստանում ամենուրեք իշխում էր քիթա ու փայրենի ուժը, ամիշ-
խանությունն ու քառաը: Խոսք անգամ չէր կալող լինել ամձի, գույ-
րի անվտանգության, առափել ևս պատվի ապահովության մասին:
Արևմտյան Հայաստանի ծաղկուն շրջանները քայքայվում և վեր
էին անվում ավերակների: Առևտուրը, ճանապարհների փտանգա-
վոր լինելու սրտճառով, տահմանափակվում, իսկ երբեմն համա-
բյա իսպառ դադարում էր: Մտացվող նկամությունները խիստ պակա-
սում էին, գանձարանը կրում էր մեծ վնասներ: Ջարդերից հետո

հայկական գյուղերում անասուններ համարյա չէին մնացել, որովհետև նրանց մեծ մասը բռնել տարել էին քուրդ և թուրք ավատատերերը: Մուլթան Արդու Համրդի «զուլումը» քաղաքականության վերջակետը դրվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ քուրքական մարտնչող ազգայնականության ներկայացուցիչները՝ «Խթթիհաղ վէ թերաքը» կուսակցության կառավարությունը 1915-1916 թթ. կազմակերպեց արևմտահայության ցեղասպանությունը, որի հետևանքով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը բնաջնջվեց ու դուրս մղվեց իր դարավոր հայրենիքից և Արևմտյան Հայաստանի տարածքը վերածվեց անտեսապես քայքայված, հետամնաց մի երկրամասի:

Արևմտահայության ցեղասպանությունը մեծագույն հարված հանդիսացավ Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման հետագա ճանապարհին: Տեղի ունեցավ բնակչության՝ հատկապես քաղաքային բնակչության կտրուկ նվազում, որը պարզապես հայաջնջման արդյունք էր, տնտեսության անկում, արհեստների անհետացում: Մի շարք քաղաքներ մինչև օրս ունեն ավելի քիչ բնակչություն, քան նախկինում: Քաղաքային բնակչության կրճատումը խիստ ներառեց Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների ներքին շուկան: Հիրավի, փաստերը անհերքելիորեն վկայում են, որ ժամանակակից Թուրքիայի «արևելյան շրջաններում» կան վալեր, որոնք իրենց տնտեսական ու մշակութային զարգացմամբ ներկայումս գտնվում են ավելի ցածր մակարդակի վրա, քան XX դարի սկզբներին, այսինքն մինչև նայոց ցեղասպանությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի և մերձակա շրջանների տարածքը անասելի ավերածության ու տնտեսական քայքայման ենթարկվեց նաև բլմամական բանակների ռազմական գործողությունների հետևանքով: Վերջապես պատերազմի տարիներին երկաթուղիների կողմից կազմակերպված այլ տեղաբնիկների՝ ասորիների, հույների, մասամբ նաև քրդերի տեղահանությունները էլ ավելի արմայացրին երկիրը, վերջնականապես ոչնչացնելով այդ շրջանների տնտեսա-

կան զարգացման համար առկա զրեթե բոլոր նախադրյալները:

«Երոփիշյալ պատճառների հետևանքով փոխվեց նաև Թուրքիայի «արևելյան վիլայեթների» ժողովրդագրական պատկերը: Ոչ բուրբ բնակչության բիվը կարող անկում ապրեց: Էական փոփոխությունների ենթարկվեց նաև այդ շրջանների ամտեսական վիճակը: Տնտեսության բոլոր ճյուղերում տեղի ունեցան ոչ միայն քանակական, այլև խորը որակական բնույթի փոփոխություններ: Տնտեսության ամբողջ ճյուղեր ու ենթաճյուղեր ուղղակի անկում ապրեցին: Անհետացան բազմաթիվ արհեստներ: Տնտեսական ենթակառուցվածքների կազմալուծումը անշրջելի դարձրեց արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, առևտրի և այլն հետագա անկումը: Այդ բոլորը կանխորոշեց հետագա սոսնամայակների ընթացքում, ընդհուպ մինչև մեր օրերը, «արևելյան վիլայեթների» զարգացման դանդաղեցված տեմպերը և երկրի արևմտյան շրջաններից անհուսալիորեն հեռ մնալը:

Ամբողջ խնդիրը սակայն կայանում է նրանում, որ անցյալի և ներկայիս բուրբ պատճառաբանները միտումնավոր կերպով այդ բուլլորի մեջ չեն ուզում տեսնել երիտրուրբական կառավարության հանցավոր քաղաքականությունը, ամեն ինչ «վերագրելով» պատերազմի պատճառած ավերածություններին, դրանով իսկ կուպիտ կերպով կեղծելով և խեղաբյուրելով իրականությունը:

1923 թ. հանրապետական Թուրքիան երկրի արևելքում օսմանյան կառավարությունից ժառանգեց քայքայված ու կիսավեր մի երկրամաս, անդամալուծված տնտեսությամբ, նոսր բնակչությամբ, մարդաբափի եղած քաղաքներով ու գյուղերով, աղքատացած ու բշվառության դուռը հասած բնակչությամբ:

Ամառապակույտ բուրբ ազգայնականները՝ ընծալականները հասկանում էին, որ «արևելյան վիլայեթների» մնան վիճակը, առավել ևս, որ դրանք գերազանցապես բնակեցված էին ոչ բուրբ կրնիկական խմբերով, կարված էին թրքության հիմնական կենտրոն հանդիսացող բուն Ամասոլիայից, սահմանակից էին Խորհրդային Միությանը և այլն, հրամայողաբար պահանջում էր անհասպող իրականացնել սոցիալ-տնտեսական, վարչական, քաղաքական, կր-

բական ու մշակութային բնույթի վերափոխություններ, այսպես երկրամասի հետագա ճակատագիրը կարող էր ենթարկվել անկանխատեսելի փոթձությունների: Անձամբ Մուստաֆա Քեմալի համար զաղտնիք չէր նաև, որ ամանսական և մշակութային առումով արևելքի հետամնաց շրջանները ավելի են հանված դեպի անջատվողականություն և մշտապես համոզված էին անկայունության օջախներ: Սակայն ամբողջ խնդիրը կայանում է նրանում, որ համբուսյետական Թուրքիան, թեև հրաժարվեց կրոնական սկզբունքից և որդեկրեց պետական կառուցվածքի աշխարհիկ-լաիցիստական սկզբունքը, սակայն ազգային հարցում գնաց տրոջված ուղիներով, Օսմանյան կայսրությունից և երիտարքերից ամբողջապես ժառանգելով ազգայնականության, այլամերժության, շովինիզմի, այլազգիներից համաձուլելու ու բուրքացնելու գաղափարախոսությունն ու քաղաքական գործելակերպը: Մյանգամայն պարզ է, որ մտածելակերպի ու գործելակերպի մասն ոճը կատարելապես ամհարիք էր երկրի արևելքում բարեփոխումներ իրականացնելու շահերին:

1919 թ. հուլիսի 10-23-ը տեղի ունեցած Էրզրումի կոնգրեսի մանիֆեստում բուրք ազգայնականները հայտարարում էին, որ Էրզրումի, Սըվասի, Դիարբեքիի, Խարբերդի և Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մի միասնական ամբողջություն, որը ոչ մի պատրվակով չի կարող անջատվել Օսմանյան կայսրությունից: 1919 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած Սըվասի կոնգրեսը ևս ամբողջապես հագեցած էր ազգայնական ոգով և արհամարում էր ազգային վտրամասնությունների իրավունքները: Էրզրումի և Սըվասի կոնգրեսների որոշումները ընկան 1920 թ. հունվարին Սաամրուի պառլամենտի կողմից ընդունված «ազգային ուխտի» իմբում, որը դարձյալ կտրականապես ժխտում ու մերժում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները:

Ինչպես հայտնի է, առաջին համաշխարհային պատերազմում կրած պարտության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունից անջատվեցին մի շարք ոչ բուրք բնակչություն ունեցող երկրներ: Սակայն Թուրքիան կարողացավ պահպանել իր տիրապետություն-

նը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Ամրապնդելով իրենց իշխանությունը երկրում, քննադականները ձգտում էին Թուրքիան վերածել ազգային առումով միատարր պետության: Հենց այդ նպատակով նրանք ձևոնամուխ եղան երիտարուրքերի կողմից սկսված Արևմտյան Հայաստանի «մաքրման» քաղաքականությունը նրա բնիկ բնակչությունից:

20-ական թվականներին, հատկապես սուլթանաթի (1922) և խալիֆաթի (1924) վերացումից հետո Անկարայի կառավարությունը ուժեղացրեց երկրի արևելքում կենտրոնական իշխանությունների ազդեցությունը ամրապնդելու միջոցառումները: Դա նշանակում էր «արևելյան վիլայեթներում» ահաբեկման քաղաքականության ուժեղացում: Ամենուրեք սկսեցին տեղի ունենալ այսպես կոչված «անկախության դառադանները» հաշվեհարդարները:

Լոզաննի կոնֆերանսից հետո (1923թ.) բուրքական կառավարող շրջանները էլ ավելի ուժեղացրին ազգային փոքրամասնություններին հալածանքների ենթարկելու և նրանց համաձուլելու քաղաքականությունը: Ազգային իրավունքների նկատմամբ արհամարամարի բուրքական քաղաքականությունը ցայտուն կերպով դրսևորվեց Թուրքական ազգային մեծ ժողովի կողմից 1924 թ. քննդրված Թուրքական համրապետության առաջին սահմանադրության մեջ, որի 88-րդ հոդվածում ասված էր, որ «Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիները, անկախ կրոնական և ռասայական պատկանելությունից, բուրքեր են»:

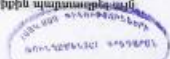
Քննադականների այդ քաղաքականությանը քրդերը սրատասխանեցին իրենց ազգային իրավունքների համար զինված պայքարով: 1919 թ. քրդական ապստամբություն բռնկեց Մալաթիայում: 1920-1921 թթ. քրդական շարժումներ տեղի ունեցան Քոչգիրի-Դերսնի շրջաններում, 1925 թ. բռնկեց շնյխ Մայիդի ապստամբությունը, 1927-1931 թթ. հուժկու ապստամբական շարժում ծավալեցին Արարատի շրջանի քրդերը, դրան հետևեց 1936-1938 թթ. Դերսնի (Թունջլի) քրդերի ապստամբությունը և այլն: Քրդականն այդ շարժումները ռեակցիա էին քրդարմակ շրջաններում բուրքական կառավարության վարած ճնշումների և ազգային խտ-

քականության քաղաքականության նկատմամբ: Քրոյերի պայքարը իրենց ազգային իրավունքների համար հենց սկզբից համոզյալաց բննականների վճռական դիմադրությանը, որոնք այդ շարժումները սկսեցին ճնշել զենքի օգնությամբ: Անբիվ ու անհամար քրդական ապստամբությունների դաժան ճնշումը քայքայում ու անդամալուծում էր արևելյան վիլայեթների տնտեսությունը: Իսկ քրդերի զանգվածային տեղահանությունները դեպի արևմտյան վիլայեթները էլ ավելի էր նուսրացնում տեղական բնակչության բիվը և սահմանափակում աշխատանքային ռեսուրսները:

1927 թ. նոյեմբերի 30-ին Անկարայում տեղի ունեցած Ժողովրդա-Հանրապետական կառավարող կուսակցության պառլամենտական խմբի նիստում Թուրքիայի «երկրորդ մարտ» հարցը քննարկելով փարչյակա խմբի խմբակցությունը հայտարարեց, որ կառավարությունը արևելյան վիլայեթների կառավարման բնագավառում որդեգրում է «նոր մեթոդ», որի էությունը կայանում է նրանում, որ այնտեղ վերջ է տրվելու իշխանության քաջատիկ բնույթին, քաջվելու է խաղաղ բարեփոխումների դարաշրջանը և այդ վիլայեթներում արմատավորվելու է բնականոն քաղաքացիական վարչություն:

Սակայն բուրջական իշխանությունների իրականացրած մակերեսային «բարեփոխումները» չէին կարող նպաստել արևելյան շրջանների սոցիոլ-տնտեսական վիճակի արմատական փոփոխությանը, առավել ևս նրանց հետամնացության փոքր ի շատև վերացմանը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի փայտյալած ժազմաշունչ նկրտումները հարկադրեցին կառավարությանը որոշ ուշադրություն դարձնել «արևելյան վիլայեթներին» զարգացմանը: Ըստ այնմ զարկ արվեց ռազմագիտական նշանակություն ունեցող ճանապարհների շինարարությանը և այլն: Պատերազմից հետո «Լիարչայի պլանի» շրջանակներում որոշ փոքրեր կատարվեցին արևելյան վիլայեթներին տնտեսական աշխուժացումը արագացնելու և այդ շրջաններում ներդրումներն ավելացնելու ուղղությամբ: Այս անգամ ևս, բուրջական բարոզությունն աշխատում էր երկրի հասարակական կարծիքին պարտադրելու:

A II
1858

համոզումը, որ երկրի Արևելքի համար բացվում է նոր դարաշրջան, որ կառավարությունը հետամուտ է լինելու «արևելյան վիլայերենք» զարգացնելու ու բարձրացնելու նպատակամետ քաղաքականության: Սակայն իրականում Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությունը նման քաղաքական հնարքների օգտագործմամբ պարզապես վարժում էր ամրապնդել իր խարխուլված դիրքերը և խաբարված հեղինակությունը: 1950 թ. նա ստիպված էղալ երկրի ղեկը հանձնել նորաստեղծ Դեմոկրատական կուսակցությանը: Ի դեպ, վերջինիս իշխանության գլուխ գալու կարևորագույն խաղաքարտերից մեկը հանդիսացավ երկրի Արևելքը անտեսապես բարձրացնելու վերաբերյալ «նոր կուրսը»: Սակայն քիչ ժամանակ պահանջվեց համոզվելու համար, որ այդ «նոր կուրսը» հետապնդում էր զուտ քաջոզյական նպատակներ, մասնավորապես Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության անկախությունը և «մասնավոր անտարբերությունը» Արևելքի նկատմամբ քննադատելու և նրան վարկարկելու միտումներ: Թեև ճշմարտությունը պահանջում է խոստովանել, որ ճանապարհաշինության, երկրամասը էլեկտրիֆիկացնելու, որոշ արդյունաբերական ձեռնարկություններ գործի գցելու, գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական բնույթի նոր մեքոդներ ներդնելու, դպրոցական հանակարգը զարգացնելու գործում Դեմոկրատական կուսակցության կառավարությունը վարչապետ Ջելալ Բայարի գլխավորությամբ որոշ դրական քայլեր կատարեց:

1960 թ. մայիսի 27-ի ռազմական հեղաշրջումից հետո իշխանությունն իր ձեռքերում կենտրոնացրած «Ազգային միասնության կոմիտեն» ծրագրեր ղշակեց արևելյան վիլայերենքի անտեսական զարգացումը խթանելու համար: Սակայն այդ ծրագրերը, որպես կանոն, մնացին անկատար: 1965 թ. իշխանության գլուխ եկավ Արդարության կուսակցության կառավարությունը ևս բավարար չափով ուշադրություն չդարձրեց արևելյան վիլայերենքի զարգացման հարցին:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է անվարան ասել, որ 60-ական թվականներին ավելի խորացավ արևելյան վիլայերենքի և

Թուրքիայի ճնադատ շրջանների միջև գոյություն ունեցող տնտեսական անհամահասունությունը: Երկրի Արևելքը շարունակում էր մնալ որպես հետամնաց ագրարային շրջան: Գա անշուշտ չի նշանակում, որ «արևելյան վիլայեթների» զարգացումը կանգնել էր մեռյալ կետի վրա, մի հանգամանք, որ ընդհանրապես բնության մեջ և հասարակական հարաբերությունների բնագավառում գոյություն չունի: Ավելին, 60-ական թվականներից սկսած մինչև 90-ական թվականների վերջերը, այդ շրջանների զարգացման բնագավառում նկատվում է տեմպերի աննախադեպ աճ: Սակայն ամբողջ խնդիրը կայանում է նրանում, որ երկրի Արևելքի և Արևմուտքի միջև եղած անջրպետը, ավելի ճիշտ զարգացման մակարդակների տարբերությունը, ոչ միայն չի նվազում, այլև գնալով մեծանում է: Այսօր էլ արևելյան վիլայեթներում ուրբամիզացման գործընթացը նշանակալիորեն հեռ է մնում երկրի նյութ ամտեսական շրջաններից: Արևմտյան և Կենտրոնական Թուրքիայից նկատելիորեն հեռ է մնում նաև քաղաքների բարեկարգման վիճակը: Չափազանց խայտաբղետ է Արևելքի բնակչության էթնիկական կազմը, որտեղ բուրքների հետ միասին ապրում են քրդեր, լազեր, բուրքմեններ, արաբներ և այլն: Տնտեսության առաջատար ուղղություն է շարունակում մնալ գյուղատնտեսությունը, հատկապես անասնաբախությունը: Բնակչության ջախջախիչ մեծամասնությունը զբաղված է գյուղատնտեսության մեջ և միայն չնչին մասը՝ արդյունաբերության:

Անվարան կարելի է ասել, որ մեր օրերում ևս Թուրքիայի արևելյան շրջանները դեռևս բավարար չափով չեն ինտեգրացվել ավելի զարգացած Արևմուտքի և Կենտրոնի հետ, կամ դեռևս չեն վերածվել այդ երկրի տնտեսության բաղկացուցիչ մասի:

Թուրքական սպաշտոնական բարոզությունը Արևելքի հետամնացությունը փորձում է քացատրել աշխարհագրական անբարենպաստ գործոնով (քարձրադիր լեռնային շրջան, հարձար կոմունիկացիաների բացակայություն, զարգացած կենտրոններից մեծ հեռավորություն և այլն): Անշուշտ դրա մեջ կա ճշմարտության հատիկ: Սակայն էականը դա չէ: Իրականում իրար հացոքոքած բուրքական կառավարությունները, էլենելով այլևայլ, այդ բլում անկաս-

կած մաս որոշակի քաղաքական նկատառումներից, երբև լրջորեն չեն զբաղվել ազրարային հետամնաց «Արևելքի» խնդրով: Համնայն դեպս յոր տաամամյակից ավելի է, ինչ համբապետական թուրքիայի կատավարող շրջանները փորձում են տնտեսական, էքնիկական, ազգային ու պատմական առումով յուրացնել արևելյան շրջանները, բայց այդ ցանքերը չեն տալիս ցանկալի արդյունքներ: Ուստի այդ խնդիրն ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս հանդիսանում է աղբատության, հետամնացության, հիվանդությունների, ազգային ու աղբալական ճնշման մի բարդ հանգույց: Իրավացի է բուրք պատմարան Շ.Ալդեմիրը, որի կարծիքով մեր օրերում ևս բուրքական պետության «արևելյան շրջանները» մնում են որպես թուրքիայի համար չլուծված մի պրոբլեմ, որպես «արյունածոր մի վերք»:

Իրականության հետ բնավ առնչություն չունի բուրք պատմարանների ու քաղաքական գործիչների այն տեսակետը ևս, որ թուրքիայի արևելյան վիլայեթների մինչև օրս շարունակվող տնտեսական հետամնացությունը պետք է բացատրել նրանց նկատմամբ տարբեր ժամանակների բուրքական իշխանությունների կրավորական ամատարբերությանը: Մեր կարծիքով դա իրականում հատուկ մշակված ու գիտակցաբար իրականացված քաղաքականություն է հանդիսացել:

Ներկայումս, երբ էոքերդային Միության փլուզման հետևանքով տարածաշրջանի երկրադարական վիճակի մեջ տեղի են ունեցել յուրջ փոփոխություններ, համբապետական թուրքիայի դեկավար շրջանները փոխել են, կամ փոխում են իրենց նախկին դիրքորոշումները արևելյան վիլայեթների նկատմամբ: Օրակարգում լրջորեն դրված է բոլոր շափանիչներով «Արևելքը» յուրացնելու խնդիրը: Դրան խթանող կարևորագույն գործոններից մեկն է հանդիսանում, անշուշտ, թուրքիայում քրդական հարցի նոր սրմը: Կասկածից վեր է, որ այդ երկրում կան մարդիկ, որոնք հիանալի հասկանում են, որ քրդական հարցը ապակայունացնող գործոն կարող է հանդիսանալ ոչ միայն արևելյան շրջանների, այլև առհասարակ ողջ թուրքիայի համար, որ ռսզմագլխական առումով

սխալ է սահմանամերձ շրջանների զարգացման համար բավարար չափով հոգ չտանելը, մտահոգիչ է բնակչության նոր խտությունը, մշակութային զարգացման ոչ բավարար մակարդակը, ամառային-նավթ է արևելյան շրջանները արտաքին ազդեցություններից պաշտպանելու համար լոկ սահմանամերձ գոտու մկառմամբ հսկողության ուժեղացումը, հենց արևելյան շրջանների շահերից էլմելով անհետանկարային է ամմիջական սահմանակից երկրներից արհեստական մեկուսացումը, այդ երկրները Թուրքիայի հետ կապող կոմունիկացիաների շրջափակումը, ինչ-ինչ բաղարակամ խնդիրների և «եղբայրական համերաշխություն» ցույցերի հետևանքով ուրիշ պետություններին պատամդ հանդիսանալը և այլն:

ՎԱԿԱՆ ԲԱՅՐՈՒԳՅԱՆ

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը արևելյան վիլայերներն Օսմանյան կայսրության հիմնականում ոչ բուրքերով բնակեցված մի երկրամաս էր, թեև առանձին շրջաններում փոքրաթիվ չէին մահ բուրքերը։ Ազգաբնակչության քանակով առավելություն ունեին առաջին հերթին հայերն ու քրդերը, ապա՝ բուրքերը, առանձին շրջաններում՝ ասորիներն ու արաբները։ Արևելյան վիլայերներում բնակվում էին նաև այլ ժողովուրդներ և էթնիկական խմբեր՝ հայեր, քաղղեսացիներ, չերեզներ, լազեր, գնչուներ, բուրքներ, քահրազիներ և այլն։

Ազգային կազմի այս բազմազանությանը ուղեկցվում էր կրոնական աշխարհայեցողություն։ Օրինակ՝ մահմեդականները (բուրք կամ քուրդ) ըստմանվում էին սուննիթների և շիաիների։ Բնակչության առանձին խմբերի, հատկապես քրդերի մոտ դեռևս առկա էր ցեղային-աշիրերային կառուցվածքը, թեև նրանց մեծ ծասը վարում էր կիսաքրիզոթական և մասակյաց սայրելածն։

Թուրքական կառավարությունը աճն կերպ աշխատում էր սրել հակասությունները արևելյան վիլայերներում ապրող էթնիկական տարբեր խմբերի միջև, առաջնորդվելով «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով։

Ազգային և կրոնական խտրականության մեծ քաղաքականության հետևանքով ճնշվող ու հարստահարվող սովորաբար լինում էին ոչ բուրքերը՝ հայերը, քրդերը, արաբները, ինչպես նաև ոչ ուղղափառ մահմեդականները։

Թուրքական կառավարությունը առանձնառատի դաժանությանը հարմարանքներ էր գործադրում հայ ժողովրդի նկատմամբ, որոնք ստորերաբար ուղեկցվում էին զանգվածային ցարդերով, ունեցվածքի, շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավումներով։

Նման քաղաքականության հետևանքով արևելյան վիլայերներում սուր բնույթ էին կրում կյանքի, սրտովի և գույքի անասլա-

հովուրդունը, հարկերի գանձման հետ առնչվող շարաշահումներն ու բռնությունները, չարիքներ, որոնք խիստ բնութագրական էին օսմանյան կարգերին:

Բնականաբար այդ բոլորը խիստ կասեցնում ու արգելա-կում էր արևելյան վիլայերների բնականոն զարգացումը: Սակայն այդ բոլորով համոզված, առամձին շրջաններում նկատվում էր գյուղատնտեսության, արհեստների, արդյունաբերության և առևտրի զարգացում: Անկասկած, սոցիալ-քաղաքական նշաշատվոր սրայմանների դեպքում զարգացումը կարող էր լինել ավելի արագ: Առաջին համաշխարհային պատերազմը և կառավարող շրջանների վարած քաղաքականությունը մեծ վնաս պատճառեցին ինչպես ամբողջ Թուրքիային, այնպես էլ արևելյան վիլայերների տնտեսական կյանքին¹: Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդող մի քանի տարիների ընթացքում բնաջնջման, բռնագաղ-թի և այլ բռնությունների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի, ինչ-պես նաև արևելյան այլ վիլայերների դատարկվելը հայերից, հույ-ներից, ասորիներից, մասամբ նաև քրդերից, ամբուժելի հարված հասցրեց այդ տարածքների տնտեսությանը: Արևմտահայության ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի բնօրրանը իսպառ հայաթափ եղավ:

Հանքապետությունը հռչակվելիս (1923 թ.) ամայացած էին մախկիմում շեն ու բազմամարդ մի շարք շրջաններ: Ե՛վ գյուղերը, և՛ քաղաքները զտնվում էին կիսավեր վիճակում: Արդյունաբերությու-նը, արհեստները համարյա ամբողջովին անհետացել էին: Որա-կյալ արհեստավորների բացակայությունը զգացվում էր այնպիսի ճյուղերում, ինչպիսիք էին՝ որմնաղորությունը, ասաղծագործությու-նը, երկաթագործությունը:

Շանք հարված էր ստացել նաև հողագործությունը: Կր-ճատվել էին ցանքատարածությունները: Որակական առումով հող-դազործի երկրագործական փորձը², աշխատանքի գործիքները³, ո-րոգման հնարավորությունների օգտագործումը⁴, զիջում էին նա-խապատերազմյան մակարդակին, որի հետևանքով խիստ նվազել էր բերքատվությունը: Կրճատվում էր նաև անասունների գլխօքա-

մակը: Տնտեսության այլ ճյուղերի կրամ հարվածների հետևանքով ամամնապահությունը դարձել էր տնտեսության գերիշխող ճյուղը:

Քայքայվել էին տնտեսության առանձին ճյուղերի և տնտեսական առանձին շրջանների միջև եղած կապերը: Նեղացել էր ներքին շուկան: Գյուղատնտեսությունը կրում էր քնամանտեսաշին քնույր:

Մի խոսքով, արևելյան վիլայերները կորցրել էին դարերի ցնրացրած ձեռք բերածը:

Տնտեսության ընդհանուր անկման հետևանքով քուրք առևտրականները, ազատ մասնագիտությունների տեք մադրիկ և որակյալ արհեստավորները զարդում էին տարբեր քաղաքներ, առանձնապես արևմտյան վիլայերներ:

Երկրամասում տիրում էին ավատական կամ կիսաավատական հարաբերությունները: Թուրքական կամ քրդական վեքմախավն իր ավարտին հասցրեց լրված հողերի բռնագրավումը: Թուրք և քուրդ հողագործ գյուղացիությունը հայերից դատարկված հողերից համարյա ոչինչ չստացավ: Մեծ թիվ էին կազմում հողագորկներն ու սակավահող գյուղացիությունը: Հակառակ շրջանի խիստ սակավաբնակ լինելուն, նրանցից շատերը, կարծես արևելյան վիլայերների տնտեսության համար «տվելորդ» ձեռքեր, դիմում էին պանդխտության²:

Ջինվորականներ, վաքչական պաշտոնյաներ, ոստոցիներ, պետական ատուրյապահական ցանցում աշխատող բժիշկներ և պետական այլ ծառայողներ չէին ցանկանում պաշտոնավարել հրապույրը կորցրած այլ վիլայերներում, որտեղ զոժվար էր իրագործել անզամ ամենատարրական պահանջները, և դիմում էին արազադրի³:

Բնակամարար, նման վիճակը կատավարությունից իրանալարար պահանջում էր անցկացնել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ:

Մակայն այն կախված էր կատավարող շրջանների վաքրած ազգային քաղաքականությունից, քանի որ արևելյան վիլայերները դեռևս քնակնգված էին ոչ բուրքերով, այլ՝ քրդերով:

ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՂ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔ

Հանրապետական Թարգիայի կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականության հիմքում ի սկզբանե դրվեց ազգայնականությունը: Կառավարող շրջանները հետապնդում էին ոչ բարձր ժողովուրդներին բարքերի մեջ ձուլելու քաղաքականություն: Դճայած քրդերը կազմում էին արևելյան վիլայիթների բնակչության մեծամասնությունը, նրանց զրկեցին ամեն մի իրավունքից: Օրինակ՝ ոչ միայն չբազմեցին քրդական դպրոցներ, այլև բարքական դպրոցներում էլ միազգայն չափով անգամ տեղ չէին առաջ քրդերնեի դասավանդմանը:

Այդ քաղաքականությունը արդարացվում էր սահմանադրությամբ, որտեղ նշված էր, թե բարք քաղաքացիները «բարքեր» են: Նենգափոխելով պատմությունը՝ փորձում էին ապացուցել, որ քրդերը, իրար, ծագումով բարք են, որ իբր կորցրել են նրենց ազգային դիմագիծը, ազգային լեզուն, ազգային գիտակցությունը և իրենք իրենց «զգուց են» բարք: Այսպիսով, ձուլման քաղաքականությունը ներկայացվում էր որպես «քարհեղություն», սրատնական դժբախտության ապաքինում, վերահաստատում՝ բարք լինելու գիտակցությունը քրդերի մեջ:

Կառավարող շրջանները չէին համոզուրժում մայմիակ կենցաղի և սովորությունների հետ ամռվող այնպիսի երևույթների, ինչպիսիք էին ժողովրդական տարազն ու երգը, երե դրանք վերաբերում էին քրդերին ու ոչ բարք ժողովուրդներին: Միմյանցից ավելի քան 40 տարվա ժամանակով բաժանվող երկու դեպքերը սրատկերացում են տալիս բարք հետևողականության մասին նման հարցերում: 1928 թ., Սկյուտարում, քացօրյա խաղասաանը, երգչուհի Վիկտորիա Խաչի-

կյանը երզում էր արարերին: Ազգայնականների մի խումբ զայրացած աղաղակեց՝ «արարերին չենք ուզում»: «Դատանել են ամսուղի վիճարանություններ: Ոստիկանությունը միջամտելով կասեցրել է դեպքի ծավալումը ²: Իսկ 1971 թ. Գլխարկեթիրում, Գլխարկեթիրի և Սղերտի շրջանը պաշարած հրամանատարությունը, չբավարարվելով «քայքայիչ» գործողության համար մի շարք բուրդ երիտասարդների ձեռքակալությանը, հսկողության ասկ ասով երգիչ Ռամազան Կարս-Գյոզին՝ ամառային քացօրյա կազմնայում քրդերեն երգելու համար ³:

Քրդերը զրկված էին ոչ միայն ազգային, այլև քաղաքական մի շարք իրավունքներից: Տեղական իշխանությունները մրանց հեռ վարվում էին խտրականության ոգով՝ արհամարհանքով, ասելությանը, գործերի ձգձգումով, քնահաճ բռնություններով:

Այսպիսով, քրդերը, տեսականորեն համարվելով «քուրք», զրկվում էին ազգային, լակ գործնականում ընդունվելով որպես քրդեր՝ քաղաքացիական իրավունքներից:

Ազգային մնան քաղաքականությունից առաջացած դժգոհությունը միահյուսվելով խանգարված տնտեսության պատճառած դժգոհություններին՝ պատճառ դարձավ քրդական մի շարք ապստամբություններին, որոնք 20-ական թվականներից, ընդհատ-ընդհատ, տևեցին մինչև 30-ական թվականների վերջը:

Թուրքական բանակը ապստամբությունները ճնշելու պատրվակով, նույնիսկ ճնշելուց հետո, հաշվեհարդար էր տեսնում խաղաղ բնակչության հետ՝ հրկիզում ու ավերում գյուղերը, կոտորում բնակիչներին:

Թուրքական իշխանությունները քրդերին մաստայարար արտոն էին արևմտյան վիլայեթները:

Այս բոլորը իրենց հերթին ծանր հարված հասցրին արևելյան վիլայեթների, առանց այն էլ քայքայված տնտեսությանը: Հետևաբար, արևելյան վիլայեթների հետամնացությունը չպետք է քացատրել միայն բուրքական իշխանությունների պատիվ անտարբերությանը, ինչպես փորձում են մեղվայացնել Թուրքիայի պետական գործիչները: Դա նշանակում է՝ անտեսել բուրքական իշխանություն-

ների կողմից գիտակցաբար գործադրված բռնադատման բացասական ազդեցությունն արևելյան վիլայեթների տնտեսության վրա:

Արևելյան վիլայեթների մի շարք քրդական շրջաններ բնաջնջվել ու ավերվել են, ինչպես նեոազալյուն հայտնեց առողջապահության մախարադի Յուսթյունեղաղը*:

Արևելյան վիլայեթների նկատմամբ կառավարության հոգատարության բացակայությունը պատահական չէ: Այն թիտոն էր կառավարող շրջանների վարած ազգային քաղաքականությունից: Մակայն չի կարելի ասել, որ կառավարությունը բացարձակ անտարբերությամբ էր վերաբերվում արևելյան շրջանների ճակատագրին:

Կային մի շարք դարապատճառներ, որոնք մղում էին կառավարությանը շահագրգիռ վերաբերմունք ունենալ արևելյան վիլայեթների նկատմամբ:

Առաջին, կառավարող շրջանները երկրի ընդհանուր ֆինանսատնտեսական պայթյունների լուծման հարցում չէին կարող անտեսել արևելյան վիլայեթների ընձեռած հնարավորությունները անհրաժեշտ գյուղատնտեսական մթերքների առաքումը, աղյուծարբության, արտաքին առևտրի պահանջների բավարարումը, այնևս արևելյան վիլայեթների օգտագործումը որպես արևմտյան վիլայեթների գյուղատնտեսության և աղյուծարբության շուկաներից մեկի: Այս բոլորը երկրի ընդհանուր նեոառնագության պայմաններում պահանջում էին որոշ աշխատանքներ կատարել արևելյան վիլայեթներում:

Երկրորդ, արևելյան վիլայեթները ոչ բուրքերով բնակեցված վիլայեթներ էին: Նույնիսկ առանձին շրջաններում բուրքերը կազմում էին բնակչության փոքրամասնությունը: Ավելի, եթև կառավարող շրջանները մի կողմից հաշվի առնելով արևելյան վիլայեթների բնակչության ազգային կազմը վարում էին հատուկ քաղաքականություն, ապա բուրքովյան պատիվ չէին ազգային այդ կազմի նկատմամբ: Ջանում էին քրդերին ձուլել բռնագաղթի ու հայերից, ասորիներից, քրդերից դատարկված շրջաններում բուրքեր բնակեցնելու շնորհիվ այն վերածել իրենց համար ցանկալի վիճակի: Այնուամենայնիվ, այդ ուղղությամբ ձեռք առնված միջոցառումներն ունեցան

միայն մասնակի հաջողություններ և մեծ փափախություններ տեղի չունեցան արևելյան վիլայերների բնակչության ազգային կազմում:

Երբորդ, պետական ապարատի աշխատանքը հեշտացնելու, վարչական աշխատողների և նյամց ընտանիքի անդամների պահանջները բավարարելու համար կառավարող շրջանները ստիպված էին զբաղվել մի շարք հարցերով, ինչպես ճանապարհաշինության, անողջապահության և լուսավորության գործերի կազմակերպման ու կարգավորման և այլն:

Չորրորդ, կառավարող շրջաններն ունեին նաև քաղաքական դրդապատճառներ: Օրինակ, ճանապարհաշինարարությունը, մասնավորապես երկաթուղային շինարարությունը, կապված էր կառավարող շրջանների հետապնդած ռազմական նպատակների և հավանական ապստամբություններին միջամտելու ցանկությունների հետ: Դպրոցական ցանցի ընդարձակմանը մայրոք էին որպես ոչ բարձր երկուստարդ սերնդին թուրքական մշակույթով դաստիարակելու, թուրքական ազգայնականությանը վարակելու, մի խոսքով, որպես ձուլման միջոցներից մեկի: Վերջապես, այդ բոլորը ինչ-որ չափով անհրաժեշտ էր սլոտպագամոլայի համար: Դանապարհի շինարարությունը, մի քանի դպրոցի կառուցումը, որքան էլ հեռու լինեին ոչ բարձր բնակչության պահանջներները բավարարելուց՝ ներկայացված էին որպես կառավարության կողմից գոյցարեքված հոգատարություն:

Այնուամենայնիվ, այն դրդապատճառները, որոնք առնչվում էին արևելյան վիլայերների տնտեսական, մշակութային կյանքի միայն առանձին կողմերին, բայի դրդապատճառներ էին և հիմնականում կառավարող շրջանների վարած ազգային քաղաքականությանը էր որոշվում հոգատարության չափն ու տեղաբաշխումը: Թեև ժամանակի ընթացքում մշակված դրդապատճառների աշխուժացման և նորերի առաջացման հետևանքով անց կառավարող շրջանների շահագրգռվածությունը, սակայն տիրապետում էր ազգային քաղաքականության բացասական ազդեցությունը: Իհարկե, մեծ քաղաքականության հետևանքով առժամ էր նաև շրջանի բարձր բնակչությունը:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎՈՒԱՅԵԹՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՄԻՆՉԵՎ ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՄԱԵԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Արևելյան վիլայերների զարգացման համար տրամադրված միջոցներով կատարված աշխատանքի վերլուծությունը ցույց է տալիս՝

ա) արևելյան վիլայերների զարգացման համար տրամադրված միջոցները, մասնավորապես մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, րացարձակ արժեքներով այնքան փութաբանակ են եղել, որ զգալի վափոխություններ չեն առաջացրել արևելյան վիլայերների տնտեսական կյանքում:

բ) արևելյան վիլայերների զարգացման համար տրամադրված միջոցները շատ փոքր են մաս հարաբերական արժեքներով, արևմտյան վիլայերներին հատկացված միջոցների համեմատությամբ, որի հետևանքով, ինչպիսի վաժառություններ էլ կատարվեն արևելյան վիլայերներում՝ միևնույն էր, միջոցների քաժանճան անհավասարությունը միայն խտացնում էր անհամաչափությունը արևելյան վիլայերների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև:

Դրան նպաստում էր նաև այն համզամանքը, որ շատ հարցեր պետք է լուծվեին տեղական միջոցներով, իսկ դրանք խիստ սահմանափակ էին արևելյան վիլայերներում:

գ) արևելյան վիլայերների զարգացման համար տրամադրված միջոցների քաժանճանը անհավասար է եղել նաև արևելյան վիլայերների ներքում: Մի խումբ վիլայերներ, որտեղ բուրբուրը համեմատաբար մեծ թիվ էին կազմում (Կոստ, Էրզրոմ, Էրզինցան, Էլազըր, Մալաթիա, Ադի Յաման և Անրեբ (Այնթաբ) ավելի շատ են օգտվել այդ միջոցներից, քան վիլայերների մի երկրորդ խումբ, որտեղ քնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հիմնականում

քրոնը (Աղբը, Թունջելի, Դիարքեքիր, Մարդին, Ուրջա) ¹⁶:

Վիլայեթների բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ որոշ մանրամասնություններ տրվում են N 3 աղյուսակին կցված թացատրության մեջ:

Բերենք օրինակներ, որոնք որոշակի պատկերացում են տալիս մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը արևելյան վիլայեթների զարգացման համար տրամադրված միջոցների չափերի և նրանց առանձին շրջանների միջև բաժանման մասին՝ ընտրելով ոչ թե «ծեռնտու» օրինակներ, այլ՝ ընդհակառակը, այնպիսի հարցեր, որոնք լուծումով շատ ավելի շահագրգռված էին կառավարող շրջանները, ինչպես երկաթուղիների և ճամապարհների շինարարությունը:

Հանրապետություն եռյակելու ժամանակ (1923 թ.) Թուրքիայում երկաթուղային ցանցի ընդհանուր երկարությունը մոտավորապես 4 հազար կմ էր ¹⁷: Սակայն երկաթուղային ցանցի զգալի մասը գտնվում էր կիսավեր վիճակում և 1923 թ. շահագործվում էր ընդամենը 3 756 կմ ¹⁸: Արևելյան վիլայեթներում գտնվում էին երկու երկաթուղային գծեր: Դրանցից առաջինը Կոստի երկաթուղին էր՝ 355 կմ երկարությամբ՝ բաղկացած երկու տեղամասերից.

ա) Արփաշայ-Մաքիդամիչ (123 կմ), որը կառուցվել էր ռուսական կառավարության կողմից, նրբ Կարսը գտնվում էր ցարական Ռուսաստանի կազմում, ք) Մաքիդամիչ-Էրզրում-Քյուրթուրքյու (մեղգիծ 232 կմ), որը կառուցվել էր ռուսական զորքերի կողմից՝ 1914-1916 թվականներին, և այդի էր ընկնում իր ցածր բողոմակություն ¹⁹: Երկրորդը Բաղդադի երկաթուղային մալուղու Ֆեվզիֆաշա-Նուսայրին (Նիզիբին, հայկական աղբյուրներում Մծրին խմբ.) տեղամասն էր (416 կմ), որը շոշափելով անցնում էր շրջանի հարավային սահմաններով, ձգվում քուրք-սիրիական սահմանի երկայնքով և համարյա ոչ մի նական դեր չէր խաղում արևելյան վիլայեթների տրամապորտային կապը հեշտացնելու գործում: Պարզ է, որ երկաթուղային ցանցի անբավարարության սրատեսող արևելյան վիլայեթները գտնվում էին անմխիթար վիճակում:

Հանրապետական Թուրքիան մեծ ուշադրություն դարձրեց

երկաթուղային ցանցի ընդլայնմանը: 1924 թվականից մինչև 1942 թ. երկաթուղային շինարարությանը հասկանցվեց 425 մլն լիրա՝ ժողովրդական անասնաբայան մեջ կատարված կապիտալ ներդրումների մատավորության 80 տոկոսը ¹⁴:

Մակայն երկաթուղիներից համարյա զուրկ արևելյան վիլայեթներում երկաթուղային շինարարությունը սկսվեց որոշ հասպարդումով (1929 թ.)՝ մինչ այդ արևմտյան վիլայեթներում 680 կմ երկաթուղային նոր երկաթուղիներ կառուցելուց ինտո ¹⁵, և ոչ այնքան արագ տեմպերով, որպեսզի վերացնեի արևելյան վիլայեթների միջև եղած սարքերությունը:

Արևելյան վիլայեթներում երկաթուղիների շինարարության տեմպերը խիստ արագացան էրկրորդ համաշխարհային պատերազմի մախտոթին, իսկ արևմտյան վիլայեթներում մնան շինարարության տեմպերն արդեն մվազել էին (տես աղ. 1): Դա րացատրվում էր մախ՝ ռազմատրատեզիական մպատակներով, ապա՝ արևմտյան վիլայեթների՝ երկաթուղիներով քիչ քն շատ հազեցվածությամբ և, վերջապես, կապիտալ ներդրումների սահմանափակությամբ:

Այդ շտապությունը վերաբերում է մասնավորապես Սվազ-էրզրում երկաթուղիներին: Մինչ այդ մախապատվությունը տրվում էր հարավային ոտղություններին (Մաթաթիա, Էլազրդ): Թուրքիան արարգացրեց այդ երկաթուղու կառուցումը ¹⁶, որի շինարարությունը մախատևակել էր համեմատաբար ուշ՝ 1933 թ. մախտի 20-ի օրենքով ¹⁷: Շինարարությունը սկսվեց 1935 թ.: 1935-1937 թթ. ընթացքում շահագործման հանճմվեց միջին հաշվով սարեկան 59 կմ, 1938 թվականին՝ 156 կմ, 1939 թվականին՝ 214 կմ ¹⁸:

**Թուրքիայում երկարադային ցանցի անը
րտս հնգամյա ժամանակաշրջանների (կիլոմետրերով)**

	Անբաղ Թուրքիայում (*)	Այլ երկրներ	
		Արևելյան վիլայեթներում (**)	Թուրքիայի մնացյալ մասում
1926-1930 թթ.	1082	138	1544
1931-1935 թթ.	1006	391	609
1936-1940 թթ.	742	557	185
Ընդամենը	3424	1086	2338

*՝ Տե՛ս «Հատուկ լուրեր», 1960-62, ռ. 515, սեղ. 460:

**՝ Տե՛ս «Հատուկ լուրեր», 1960-62, ռ. 515, սեղ. 461:

Այսպիսով, մինչև 1940 թ. վերջը արևելյան վիլայեթներում կառուցվեցին մոտավորապես 1000 կմ երկաթուղային երկաթուղիներ: Դա չէր վերացնում անհամաչափությունը արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև, սակայն անցյալի համեմատությամբ մեծ «պարզև» էր, որը արևելյան վիլայեթների ստացան հապաղումով:

Կառավարող շրջանների վարած ազգային քաղաքականության, հետապնդած ստրատեգիական-քաղաքական նպատակների և տնտեսական շահագնացության հետ կապված նախընտրությունների հետևանքով ստացվեց այնպես, որ նոր կառուցված երկաթուղիների ցանցը նվազագույնում թափն ընկավ առավել բուրբաբունակ վիլայեթներին և սլատահեմար, նույն գոտում գտնվող Կաթսի երկաթուղու հետ միասին, հյուսիս-արևելքից ձգվում էր դեպի արևմուտք և բերվում դեպի հարավ՝ աղեղի ձևով շրջապատելով առավել քրդաբնակ վիլայեթները, բացառությամբ Մաղեն (Էլազըղի վիլայեթ)-Դիարբեկի տեղամասի (83 կմ, 1935 թ.) և Դիարբեկի-Բիսմիլ տեղամասի (47 կմ, 1940 թ.)¹⁸:

Երկաթուղային ցանցը, մասնավորապես արևելյան վիլա-

յերներում, հեռու էր տնտեսական մեծ նշանակություն ունենացուց, քանի որ այն չէր սնվում խճուղային ճանապարհների քափարաք ցանցով:

Համըսպելտություն հռչակելու ժամանակ անմխիբաբ էր խճուղային ճանապարհների վիճակն արևելյան վիլայերներում, որին հակառակ, ավելի շատ հոգաժուրյան արժանացան արևմտյան վիլայերները: Մեր ձեռքի առակ եղած 1928-1934 թթ. տվյալների համաձայն, 7 տարվա ընթացքում արևելյան վիլայերներում կառուցվեցին ընդամենը 179 կմ երկաթուղայան ճանապարհներ, որոնք կազմում էին թուրքիայում մույն ժամանակի ընթացքում կառուցված ճանապարհների հազիվ 9%-ը, այդ թվում՝ 3,2%-ը առավել քրդարևակ, և մնացյալ 5,7%-ը՝ առավել քուրդարևակ վիլայերներում (տե՛ս աղ. 2):

Աղյուսակ 2

Ճանապարհաշինարարությունը թուրքիայի արևելյան վիլայերներում 1928-1934 թթ (*)

	Նոր կառուցված ճանապարհներ		Արամարդում	
	կմ	%	կմ	%
Առավել քրդարևակ վիլայերներ	64	3,2	162	4,0
Առավել քուրդարևակ վիլայերներ	115	5,7	284	7,3
Ընդամենը արևելյան վիլայերներում	179	8,9	456	11,3
Թուրքիայի մնացյալ մասում	1827	91,1	3585	88,7
Ամբողջ թուրքիայում	2006	100,0	4041	100,0

* Տե՛ս "Յանտե Կնդը", 1934-1935, թ. 607-608:

Այդ թվականների վարչական բաժանման համաձայն, առավել քրդարևակ վիլայերների խմբի մեջ մտնում էին՝ Ադրը, Հաքյարին, Բիթլիսը (Մուշ), Սղեղը, Դիարբեքիրը, Մարզինը, Ուրխան: Խոտմը կազմում էր թուրքիայի տարածության 16, քնակության՝ 17%-ը: Առավել քուրդարևակ վիլայերների խմբի մեջ մտնում էին Կապը, Էրզրումը, Էլազըղը, Մալաթիան, Անթրը: Դերսիմը և մի քանի այլ քր-

դարձակ ենթաշրջաններ և մամուլ էին այս խմբի մեջ, քանի որ առանձնացված ալյալներ չեն եղել: Խումբը կազմում էր թուրքիայի սարածոբյան 14, քմակուբյան՝ 11%-ը:

Տարբերությունը մի կողմից արևմտյան և արևելյան վիլայեթների միջև, մյուս կողմից՝ արևելյան վիլայեթների նկատմամբ՝ կրկնվում էր նաև նախապես առկա ճանապարհների վերանորոգման գործում, ինչպես ցույց է տալիս աղյուսակը:

Ճանապարհաշինարարության նման քննադրի մեջ մեծ դեր էր խաղում նաև այն, որ ճանապարհաշինարարությունը պետք է լուծվեր հիմնականում տեղական միջոցների հաշվին, իսկ տեղական միջոցներն արևելյան վիլայեթներում ասեմանափակ էին:

Պետական բյուջեից կատարված հատկացումները (11,4 մլն լիրա) կազմում էին ճանապարհաշինարարության համար կատարված ծախսումների (60,8 մլն լիրա) հազիվ 19 %-ը ²⁰, որի մեջ առյուծի բաժինն ընկնում էր արևմտյան վիլայեթներին: Թուրքական վիճակագրական տարեգիրքը, ըստ վիլայեթների, ալյալներ առկա է միայն 1928 և 1929 թթ. համար: Այդ ալյալների համաձայն, պետական բյուջեից երկու տարվա ընթացքում կատարված հատկացումներից միայն 8,3%-ն էր բաժին ընկնում արևելյան վիլայեթներին, այդ թվում՝ 2,3%-ը գերազանցապես քրդարևակ, իսկ մնացյալ 6%-ը առավել քուրդարևակ վիլայեթներին ²¹:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ մինչև երկշտրդ համաշխարհային պատերազմը, և նրան հաջորդող տասնամյակում, ճանապարհների բարելավման գործն արևելյան վիլայեթներում քննադատում էր խիստ դանդաղ: Օրինակ, 1942 թ. ալյալներով, եթե հաշվի չառնենք սալուղիները, արևելյան վիլայեթներից և ոչ մեկին չհաջողվեց իր խնուղային ճանապարհներով հասնել Կարսի մակարդակին, որն անցյալում եղել էր ցարական Ռուսաստանի կազմում, և խնուղային ճանապարհների խիստ ցանցով օժտվելու բախտին արժանացել: 1942 թ. Կարսի վիլայեթում ավելի շատ խնուղային ճանապարհներ կային (865 կմ), քան առավել քրդարևակ վիլայեթների խմբում՝ անբողբոջամբ վերջում (619 կմ): Ինչ վերաբերում էր որակական ցուցանիշներին, Կարսում լավ վիճակում էին գտնվում խնուղային ճանապարհների 83%-ը, իսկ վերածիշյալ վիլայեթների խմբում՝ 22%-ը ²²:

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՋՄԱՆՎԱՆԱՅՈՒՄԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԵԽՈՒՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կառավարող շրջանները վարում էին տնտեսության միլիտարիզացման կուրս: Պետական հատկացումների մի կարևոր մասը կլանում էր բանակը: Օրինակ՝ ազաբաստի կարիքների համար ծախսված գումարը կազմեց բյուջեի հատկացումների 58%-ը²⁰: Այնչդեռ սրատերազմի նախօրյակին այդ ծախսումները համեմատաբար քիչ էին: Օրինակ՝ 1938-1939 Ֆինանսական տարում՝ 36%-ը²¹:

Պատերազմի տարիներին և՛ արևելյան վիլայերները, և՛ ամբողջ Թուրքիայի զարգացման հաջգեղը կորցրեցին իրենց նշանակությունը, բացառությամբ երկարուղային և խճուղային շինարարության, որոնք, կապված լինելով կառավարող շրջանների ուզմաստրատեգիական պլանների հետ, քնդիակատակը՝ ավելի մեծ նշանակություն ստացան:

Մակայն ռազմական ծախսերը կլանում էին ֆինանսական միջոցների մեծ մասը՝ հնարավորություն չտալով լուծել մույնիսկ այդ հարցերը: Պատերազմի տարիներին երկարուղային շինարարությունը թեև չդադարեց, սակայն խիստ դանդաղեց²²: Դա մասնավորապես նկատվեց 1941-1945 թթ. ընթացքում: Այդ հինգ տարիների ընթացքում կառուցվեցին ընդամենը 138 կմ երկարությամբ երկաթուղիներ, տարեկան միջին հաշվով՝ 28 կմ, կամ հինգ անգամ քիչ, քան նախորդ հնգամյակում²³: Երկարուղային շինարարության դանդաղ տեմպերի հետևանքով, չնայած այդ երկաթուղիները համարյա ամբողջովին կառուցվել էին արևելյան վիլայերներում (115կմ), կառավարող շրջաններին չհաջողվեց երկարուղու մեկ թևը հասցնել մինչև Իրսանի, երկրորդ թևը՝ Իրսանի սահմանը, թեև նրանց

չինարարությունը դարձյալ նախատեսված էր ստրատեգիական նկատառումներով²⁹։

Նույնը կարելի է ասել խճուղային ճանապարհների շինարարության մասին։ Ինչպես նշում է քուրք անտեսագետ Ջիլյովը, կատավարող շրջանները պատերազմի ընթացքում ճանապարհներով զբաղվելու կարիքն զգացին, և թեև ստրատեգիական տեսակետից մեծ նշանակություն ունեցող շրջաններում ու թրակիալում ծավալվեցին ճանապարհաշինարարական աշխատանքներ, սակայն, ֆինանսական դժվարությունների հետևանքով, նորից ենարավոր չեղավ լուծել հարցը³⁰։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիան պահեց մեկ միլիոնանոց բանակ։ 1940 թ. ընդունված «Ազգային պաշտպանության օրենքը» սահմանում էր աշխատավոր զանգվածների, մասնավորապես գյուղացիության հարկադրական աշխատանք՝ ճանապարհաշինարարության մեջ, հանցերում, կալվածատիրական և կուլակային տնտեսություններում։ 1942 թ. ընդունվեց այսպես կոչված «Ումմեթության հարկ»-ի օրենք (Vatmik vergisi), ըստ որի, իբր, երկրի ֆինանսական դժվարությունները վերացնելու համար քաջատիկ հարկ էր գանձվելու խոշոր կալվածատերերից, առևտրականներից և ռենդր այլ խավերից։ Իրականում այն ուղղված էր ոչ քուրքերի դեմ, անկախ նրանց նշտրական վիճակից։ Հարկերն այնքան մեծ չափերի էին հասել, որ շատ հայեր, հույներ, հրեաներ ստիպված եղան վաճառել իրենց ամբողջ ունեցվածքը։ Շատերը, չկարողանալով վճարել սահմանված հարկը, ստիպված եղան այն հատուցել աշխատանքային ճանապարհներում աշխատելով խճուղիների շինարարության և երկաթուղիների վերանորոգման քնագավառում անտանելի ծանր պայմաններում, առողջությունն ու կյանքը կորցնելու գնով։

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԻԼՅԵԹՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ (1945-1960 թթ.)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո բազմակուսակցական կառավարման անցնելն ինքնին ավելացրեց կառավարող շրջանների շահագրգռվածությունը դեպի արևելյան վիլայիթները: Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությունը, որը Հանրապետություն հռչակվելուց հետո իր ձեռքին էր պահում իշխանությունը, անբողոքովին կորցրել էր իր հեղինակությունը ժողովրդի մեջ: 1948 թվականին դեռևս չէին վերացել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում անտեսության ռազմականացման պատճառած անտեսական և ֆինանսական դժվարությունները: Մակայն «Մարշալի պլանի» շրջանակներում ԱՄՆ-ի հետ կնքած պայմանագրով ձեռք բերվեց «սնունտական օգնություն» ստամալու հնարավորություն: Կուսակցության շատ հայտնի գործիչներ, ուղևորություննեջ կատարելով արևելյան վիլայիթներում, գտան, որ դրանք գտնվում են խիստ հետամնաց վիճակում և այդ հետամնացությունից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է շտապ միջոցներ ձեռնարկել: արագացնել ճանապարհաշինարարությունը, ընդարձակել դպրոցական ցանցը, հիմնել մի քանի հիվանդանոցներ և այլն: Այդ նույն թվականին արևմտյան վիլայիթներ արտորված քրդերին արտոնվեց վերադառնալ իրենց բնակավայրերը:

Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության կառավարությունը «հաշվի առնելով» իր անդամների առաջարկները՝ մշակեց եռամյա ծրագիր, որը գործադրության մեջ մտավ 1949 թվականից: Այդ ծրագրի համաձայն, սովորական հատկացումներից բացի, արևելյան վիլայիթներին տրվելու էին հատուկ հատկացումներ: Մակայն դրանք դեռևս հեռու էին մեծ գումարներ լինելուց: 1949 թ. հատուկ հատկացումները կազմեցին 10 մլն լիրա, 1950 թ.՝ 13 մլն լիրա և նախատեսվում էր 1951 թ. հատուկ հատկացումները բարձ-

րացնել 50 մլն լիրայի²⁶։ Այդ ծրագիրը ներկայացվում էր որպես արևելյան վիլայեթների զարգացման պլան։ Մամուլը հաճախակի հաղորդումներ էր տալիս արևելյան վիլայեթներում զարգացման պլանով նախատեսված շինարարության սկզբնական, ընթացքի և շահագործման հանձնելու մասին։ Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությունը 25 տարի անհրաժեշտ հոգատարություն չցուցաբերելուց հետո, առաջին հերթին, ճանապարհաշինարարության, ապա դպրոցաշինարարության ժամանակավոր արագացումը ներկայացրեց որպես կառավարության բացասիկ հոգատարություն արևելյան վիլայեթների նկատմամբ, չմայած նույն աշխատանքները կատարվել էին նաև արևմտյան վիլայեթներում՝ առանց «նախույժ պլանի» և այդքան մեծ աղմուկի։

Կառավարությունը 1949 թ. երաշխի հետևանքով առաջացած սերմացուի, հացահատիկի, անասնակերի անբավարարությունը մեղմացնելու նպատակով գյուղացիությանը տրամադրեց որոշ օգնություն, որի մասին հաճախակի հաղորդումներ տրվեցին մամուլում։ Իրականում այդ օգնությունից հիմնականում օգտվեց գյուղացիական վերնախաւը²⁷։

Արևելյան վիլայեթների քնակչության համակրանքը ձեռք բերելու նպատակով կատարված քարոզչությունը չօգնեց Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությանը՝ վերադառնալ իշխանությունը։ 1950 թ. ընտրությունների հետևանքով ստիպված եղավ իշխանությունը հանձնել նորակազմ Դեմոկրատական կուսակցությանը։

***

Անցնելով ընդդիմադիր դիրքերը՝ Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությունը հանդես եկավ արևելյան վիլայեթների պաշտպանի դերում։ Կուսակցության անդամները մեջքիստեմ կամ մեջքիսից դուրս հայտարարություններ անելով, մամուլում հողվածներ հրապարակելով՝ կառավարության ուշադրությունն էին հրավիրում արևելյան վիլայեթների չլուծված հարցերի վրա կամ մեղադրում կառավարությանը՝ արևելյան վիլայեթների նկատմամբ հոգա-

տարություն չդրսևորելու համար: Օրինակ՝ հայտնի քաղաքական և պետական գործիչ Նիկոզ Էրինը 1952 թ. գրում էր, որ Դեմոկրատական կուսակցության կառավարությունը վերցրել էր արևելյան վիլայեթների համար նախատեսված հատուկ հատկացումները և մույնիսկ կես առ կես չի կատարվել արևելյան վիլայեթների զարգացման սլլանը ¹⁶, իսկ Թունջէլիի (Դերսիմ) պատգամավոր Արսլան Բորան մեջլիսի նախագահության ուշադրությունն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Թունջէլիի վիլայեթում դեռևս ոչ մի լիցեյ չկա, որ վիլայեթի, նախապես արգելված գոտի հայտարարված և բնակչությունից դատարկված, ենթաշրջաններում արգելքը վերանալուց հետո վերստին բնակելի դարձած գյուղերից ոչ մեկում նախակրթարաններ չկան ¹⁷: Մյուս կողմից փորձում էին արդարացնել անցյալում ունեցած իրենց անհոգատար վերաբերմունքը արևելյան վիլայեթների նկատմամբ՝ պատճառաբանելով, որ Առաջին համաշխարհայինի, ապա՝ անկախության պատերազմի, ավելի ուշ՝ քրդական ապստամբությունների պատճառած վնասները, համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի բացասական հետևանքները, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի բեկադրած ռազմական ծախսերը հնարավորություն չեն տվել զբաղվելու արևելյան վիլայեթներով և, վերջապես, երբ հասել էր արևելյան վիլայեթներով զբաղվելու ժամանակը, հեռացվել են իշխանությունից ¹⁸: Մի խոսքով, արևելյան վիլայեթների զարգացման հարցերի լուծված չմնալը բացասորում էին իշխանության փոխվելով: Այդ պատճառաբանությունները, բնականաբար, չեն արդարացնում Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության քաղաքականությունը: Երև մույնիսկ խնդրո առարկա դժվարությունների մեծ մասը հետևանք էր Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության վարած քաղաքականության, ապա այստեղ հարցը ոչ թե նյութական միջոցների սահմանափակությանն է վերաբերում, այլ՝ նրա կատարումը աշխատավոր զանգվածների և ազգային փոքրամասնությունների հաշվին:

Արևելյան վիլայեթների շուրջ ծավալված միջկուսակցական պայքարի ընթացքում Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակ-

ցուրյան անդամները մեծ զայրույթով ընդունեցին Դեմոկրատական կուսակցության կողմից հանրապետականներին ուղղված մեղադրանքները՝ քրդերի դեմ գործադրված բռնությունների և արևելյան վիլայեթների նկատմամբ անհոգատար վերաբերմունքի համար: Հանրապետականները դարձել էին ընդդիմադիր կուսակցություն և փորձում էին անարեկել դեմոկրատականներին՝ քրդերի դեմ կատարված բռնությունների վերաբերյալ մեղադրանքները հայտարարելով որպես ազգային գիտակցությունից զուրկ, միայն քշնամուն վայել գրգռիչ քարոզչություն ²⁶: Ավելին, ոմամը, այդպես էին գտնում մահ ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության անհոգատար վերաբերմունքը արևելյան վիլայեթների ²⁷ նկատմամբ: Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությունը գրավում էր ընդդիմադիր դիրք, և իշխանություններին միշտ մեղադրում արևելյան վիլայեթների նկատմամբ անհոգատար վերաբերմունքի համար: Դեմոկրատական կուսակցության օրգան «Ուլուս» քերթում տպագրվեցին հորվածներ, որոնք մեղմ և փափկամկատ ձևով, ստանց ընդգծելու խոստովանում էին ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության՝ քրդերի նկատմամբ գործադրած բռնությունների և արևելյան վիլայեթների զարգացման վերաբերյալ վարած հետադիմական քաղաքականության մասին: Օրինակ՝ Մ.Մուսուլլահ Աբբասը գրում էր. «Արևելյան վիլայեթները դարեր շարունակ ունեցել են անփոփոխ մի ճակատագիր: Դա այն է, որ պետությունը, կատափաբողները արևելյան վիլայեթներին մայել են որպես խորք զավակի, այնտեղից վերցրել են իրենց վերցնելիքը, տակայն փոխարենը ոչինչ չեն տվել ²⁸, իսկ էմրուլյահ Գյումեյը փափկամկատությամբ մերտադրում էր մայիսիին իշխանություններին՝ ապատամբությունների կամ տարբեր անկարգությունների սրտնառով խարսոլ քնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար: Նա քեև մեղադրում էր Հեյխ Մախլին, իբրև անգլիացիներից ստացած փողերով ապատամբություն բարձրացնողի, տակայն նշում էր, որ դրանից տուժել է ոչ մի քանից ամտելյակ խեղճ ժողովուրդը»: Նա, անդրադառնալով այլ անկարգություններին, գրում է. «Օր է եղել հայտնվել են մի քանի քանդիսներ, խարաց ²⁹ են վերցրել բոլոր գյուղերից, և վրդովվել է

ճնշված, չքավոր ժողովուրդը: Օր է եղել, մեկը կողոպտել է զանաա-
տար կարգը Բիբլիաի ճանապարհում, կողոպտողը փախել է Ալի-
քիա, բուն տատապանքը քաշել է անմեղ ժողովուրդը թրակխայում
*: Երջանկությունից բաժին չի ստացել արևելյան վիլայերների
բնակչությունը *):

Դեմոկրատական կուսակցության գործիչները , քրդերին
սիրաչափեղու նպատակով, ճանդով և հողվածներով պախարակե-
ցին Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությանը՝ Դերսիմում և
այլուր քրդերի դեմ գործադրած անմարդկային բռնությունների հա-
մար *): Սակայն միջկուսակցական պայքարի այդ ճևր երկար
չտևեց, քանի որ դա կարող էր պատճառ դառնալ ազգայնական
լայն շրջանակների համակրությունը կորցնելուն, մամալանդ այդ
բռնությունների համար մասամբ մեղավոր էր նաև նախկին վարչա-
պետ Ջելալ Բաշարը, որ ներկայումս քրդերին «պաշտպանող» նո-
թակազմ Դեմոկրատական կուսակցության նախագահն էր:

Բնականաբար, Դեմոկրատական կուսակցությունը պրո-
պագանդում էր իր կատարած գործերը արևելյան վիլայերներում և
Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությանը մեղադրում արևե-
լյան վիլայերների նկատմամբ տասնամյակներ շարունակ ան-
փուլք վարվելու համար: Աճեմ մեկը մատնացույց էր անում իր ա-
քածը և ջանում մերկացնել մրցակցի ներկայացրած հաշվետվու-
թյան սմանկությունը: Այսպիսով, արևելյան վիլայերների զարգաց-
ման հարցը մնաց որպես միջկուսակցական պայքարի ունայն վի-
ճարանություններից մեկը:

Իշխանությունը զբաղեցնող բուրժուա կազվածաախրական
մի կուսակցության փոխարինումը մյուսով, իրականում արևելյան
վիլայերների սոցիալական և ազգային հարցերում ոչինչ չէր կարող
փոխել:

Պարզվեց, որ Դեմոկրատական կուսակցության ազգային
քաղաքականությունը ոչնչով չէր տարբերվում Ժողովրդա-Հանրա-
պետական կուսակցության ազգային քաղաքականությունից: Քր-
դերի իրավազուրկ վիճակը պահպանվեց նույնությամբ՝ չվեցուցավ
ազգային ճնշումը, չդադարեցին հալածանքներն ազգային իրա-

վունցների համար պայքարողների ղեմ: Պարզվեց նաև, որ Դեմոկրատական կուսակցությունը ունի նաև արևելյան վիլայերների զարգացման հարցում և իր խորականությունը քողարկելու համար առաջ քաշեց այն բեզը, թե իբր անհնար է պլան պատրաստել ամեն մի վիլայերի համար, որ թուրքիան անբաժանելի է, և պիտի գաղ-գանա որպես անբողոքություն “:

Քոլոր այն դրդապատճառները, որոնք ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցությանը մղում էին ինչ-որ չափով զբաղվելու արևելյան վիլայերներով, առկա էին նաև Դեմոկրատական կուսակցության կառավարման ժամանակ: Ավելին, դրանք ավելի կենտրոնակ էին դարձել, և առաջացել էին նոր դրդապատճառներ, որոնցից մեկը բազմակուսակցական կյանքին անցնելն էր: Անհրաժեշտ էր ինչ-որ գործ կատարել արևելյան վիլայերներում և այն պրոպագանդել կուսակցության օգտին: Չմայած արևելյան վիլայերներում կատարված աշխատանքը արևմտյան վիլայերների համեմատությամբ խիստ նվազ էր, իրագործվում էր հսկայադուռով և շատ հեռու էր պահանջմունքները բավարարելուց, այնուամենայնիվ այդ աշխատանքների շնորհիվ արևելյան վիլայերներում հայտնվեցին այնպիսի նորություններ, որոնց մասին անցյալում մտածելն անգամ կարող էր նրազ թվալ: Օրինակ, երկարուղին մուտք գործեց Մալաթիա՝ 1931 թ., Էլազըլ՝ 1934 թ., Դիարբեքիթ՝ 1935 թ., Էրզինցան՝ 1938 թ., Էրզրում՝ 1939 թ., Գարզան և Քուրքալան՝ 1944 թ., Բալու՝ 1946 թ., Անքեր՝ 1953 թ., Մուշ՝ 1955 թ.: Նշանակալից բարելավումներ տեղի ունեցան խճուղային ցանցում: Քաղաքներում և քաղաքներից դուրս հետզհետե ավելի շատ սկսեցին երևալ մարդատար և բեռնատար ավտոմեքենաներ: Էլեկտրականությունը մուտք գործեց շատ թե քիչ հայտնի քաղաքները և այլն:

***

Հակառակ այս համեմատարար նպատակով պայմանների, մեծ փոփոխություններ չառաջացան արևելյան վիլայերների սոցիալ-տնտեսական կյանքում, քանի որ Առաջին համաշխարհա-

չին պատերազմի նախօրյակին իրենց տնտեսական զարգացման մակարդակով դրանք զիջում էին երկրի մնացած արևմտյան շրջաններին: Այսինքն՝ դեռ չէին դարձանվել այն ավերները, որոնք առաջագել էին համիդյան բռնակալության, էրիտրեոյրների ազգային քաղաքականության, բննալականների կողմից հայերի, քրդների և ոչ բուրք ժողովուրդների դեմ զործադրված բռնությունների հետևանքով:

Արևելյան վիլայերների պատմությանը և տնտեսությանը նվիրված մի շարք ուսումնասիրություններում, մասնավորապես պատմաբաններ Ե.Ֆ.Լուդշովևյաի և Դ.Ս.Ջավրիևի աշխատություններում, ըստ արժամատյան ուշադրության է ստեղծված այդ հանգամանքը՝: Միա մի քանի փաստեր, որոնք վերաբերում են արևելյան վիլայերների դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի տարբեր կողմերին:

Արևելյան վիլայերներում բնակչության խտությունը համեմատաբար ցածր էր՝ հակառակ բնակչության աճի բարձր տեմպերին: 1960 թ. տվյալներով, արևելյան վիլայերների բնակչությունը կազմում էր Թուրքիայի բնակչության 18,6%-ը, չնայած նրան բաժին էր ընկնում Թուրքիայի տարածության 28,7%-ը: Տարածության և բնակչության ցամակի այդ անհամապատասխանությունն ավելի սուր բնույթ էր կրում առավել քրդարմակ վիլայերների խմբում: Տարածության և բնակչության տոկոսներն են՝ առավել բարբարմակ վիլայերների խմբում՝ 12,7 և 10,2, իսկ առավել քրդարմակ վիլայերների խմբում՝ 16 և 8,3:

Թուրք աշխարհագետները, տնտեսագետները, սոցիոլոգները փորձում են այդ տարբերությունները բացատրել աշխարհագրական պայմանների տարբերություններով: Այդ տեսակետն ինչոք չափով պարունակում է ճշմարտության հաստիկ, սակայն չի պարզաբանում ամեն ինչ: Անկասկած, խտության տարբերությունները նման պայմաններում, մասնավորապես տնտեսական զարգացման մոյն մակարդակում, հեշտությամբ կարելի է վերագրել աշխարհագրական պայմանների տարբերությանը: Երբ նույնիսկ հաշվի չառնենք, որ այս շրջանները միմյանցից տարբերվում են ի-

րենց զարգացման մակարդակով, սալա գիտական մոլորություն կլինի անասել կոտորածների և տարրեր բուժությունների հետևանքով խտություն նվազումը, որն առանձին շրջաններում հասնում էր ամառացման: Այդ տեսակետից կարևոր չէ, թե այդ շրջանները մաշվելու մոտ զարգացման ինչպիսի մակարդակի վրա էին գտնվում՝ ունեն համեմատաբար զարգացած գյուղատնտեսությամբ, առևտրով, արհեստներով, նույնիսկ՝ արդյունաբերությամբ զբաղվող հայտնի վայրեր՝ ինչպես Խարբերդը, Մասունը: Բոլոր դեպքերում ամառացումը հետ գնալու անվիճելի նշան էր:

1891 թ., ըստ Վիտայ Ֆիննի ներկայացրած մի աղյուսակի, Խարբերդի դաշտի առավել հայտնի 15 գյուղերի ընդհանուր բնակչության թվով 22 990 էր, այդ թվում՝ հայեր՝ 16 090, մահմեդականներ՝ 6 900 *։ Եթե նույնիսկ հաշվի չառնենք այն հանգամանքը, որ այդ գյուղերում ավելի մեծ թվով հայեր էին բնակվում, քան ներկայացված է Ֆիննի աղյուսակում **, սալա դարձյալ ուշադրությունից չի վրիպում բնակչության նվազումը հայերի բնաջնջման հետևանքով: 1950 թվականին նույն 15 գյուղերում բնակվում էին 10 634 մարդ **, որը կազմում էր 1890 թ. (60 տարի առաջ) բնակչության հազիվ 46 %-ը:

Մասուն բնակավայրի կապակցությամբ դիմենք արևելյան վիլայեթների պատմական և տնտեսական աշխարհագրությանը քաջածանոթ Հյուսեին Մարաջոզյու վկայությանը: Մարաջոզյուն տուրք տալով ազգայնականությանը՝ անտեսում է Մասնա լեռնաշխարհի դատարկվելը հայությանից, սալա փորձում արդարացնել քրդերի դեմ գործադրած բուժությունները՝ այնուամենայնիվ քաջանելով ստեղծված վիճակը: Նա գրում է. «Հանրապետության շրջանում էլ այս վայրերի բնակչությունը չի ուզել ենթարկվել ռասիականացված կյանքին: Նրանց ենթարկելու համար, մղված սրայարի ընթացքում, նրանցից շատերը արքայից են, որի հետևանքով արդեն նոր բնակչությունը (հեղինակն ակնարկում է աշխարհագրական աննպաստ պայմանների հետևանքով բնակչության նուրբությանը - Հ.Գ.) կրկնակի նուրբացել է: Այսպիսով, այս շրջանը ներկայումս զանվում է խիստ անալի վիճակում, որը գյուղերում բնակչու-

թյունն այնքան սակավաթիվ է, որ կարելի է ասել՝ իսկապես քնակչություն չկա»⁴⁶։

Նույն երևույթը մկատվում է նաև մի շարք քաղաքներում։ Հետաքրքիր է Հաքյարիի վիճակը։ Ըստ բուրքական հանրագիտարանի, «50-60 տարի առաջ 20 խանութներից բաղկացած իր փոքրիկ շուկայով և 4 600 բնակչությանը»⁴⁷ այն իսկական մի գյուղացադար էր։ Ներկայումս 500-600 բնակիչ ունեցող մի գյուղ է։ Մակայն քաղապետության սահմանների մեջ մտցված 8 բաղնի (գյուղերի - Հ.Գ.) շնորհիվ, ըստ 1965 թվականի վիճակագրության, 6 129 մարդ է»⁴⁸։ Կոսն հետաքրքիր փաստեր նաև այլ քաղաքների մասին։ Օրինակ՝ Սարաջողու վկայությանը «ԽՄՄՍՆ ու Կարաչորանը անցյալում մեծ և հարուստ գյուղաքաղաքներ էին, ներկայումս այդպես չեն»⁴⁹։ Իրականում փոքր թիվ չեն կազմում այն քաղաքներն ու գյուղաքաղաքները, որոնք 1960 թվականին ունեին ավելի քիչ բնակչություն⁵⁰, քան Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, ինչպես Վանը, որը նախապատերազմյան մոտավորապես 40 հազար բնակչության⁵¹ փոխարեն 1960 թվականին ուներ 22 043 բնակիչ, Բիրլիսը մոտավորապես 40 հազարի⁵² փոխարեն՝ 16 636, Մուշը 25-30 հազարի⁵³ փոխարեն՝ 11 965, Ալնը (մեր անունով Հեմալիյե) 10 հազարի⁵⁴ փոխարեն՝ 2 652, Բակուն 8-9 հազարի⁵⁵ փոխարեն՝ 3 995, Աբաբկիլը 20 հազարի⁵⁶ փոխարեն՝ 6 865 և այլն։

Արևելյան վիլայերների մեծ մասը գյուղացիությանը, արհեստներով, արդյունաբերությանը և առևտրով զիջում էին Առաջին Համաշխարհային պատերազմի վիճակին։ Նախընտրաբար դիմում ենք Սարաջողու վկայությանը, որը ներկայացնելով Խարբերդում մետաքսյա գործվածքների արտադրությունը անուղղակիորեն պատկերացում է տալիս նաև առևտրի և գյուղատնտեսության ճյուղերից մեկի՝ շերամաբուծության մասին. «Նախքան Առաջին համաշխարհային պատերազմը, այդ շրջանում տարածված էր մետաքսագործությունը, ստացված մետաքսը գործում էին Խարբերդում և Էլազըրում։ Արտադրած մետաքսյա կերպասները, վարագույրները, կտավները ամենուրեք մեծ ընդունակություն էին գտնում։ Ներկայումս այստեղ երկարագործության, կլայնկագործության

ման սովորական և մալմուկան արհեստներից բացի, ուրիշ ոչինչ չի երևում»⁹⁷:

Արհեստների և արդյունաբերության վերացման, երկրագործության զգալի չափով թայրայման հետևանքով ամասնապետությունը մնում է որպես տնտեսության գերիշխող ճյուղը: Տիրող սոցիալ-տնտեսական պայմանները չնպաստեցին երկրագործության վերականգնմանը: Հայտնի են դեպքեր, որոնք ցույց են տալիս, որ ամասնապետությունից մեծ շահ ունեցող ունևոր խավերը, երկրագործությանը հայտնի դաշտերն իրենց հոսերի համար որպես արոտավայր օգտագործելու մալատակով, բացահայտ բշտամանքով խուզողուում էին երկրագործության զարգացմանը:

Օրինակ՝ Մուշի դաշտի տարածությունը ենթադրում են 2,5 մլն դյույուն⁹⁸: Դաշտը շրջապատված էր 80 գյուղերով⁹⁹, որոնք հիմնականում զբաղվում էին ամասնապետությամբ: Երկրագործությունը կատարվում էր սեփական կարիքները մասամբ բարելավելու չափով: Ըստ տեխնիկական գյուղատնտեսության վարչության ենթադրությունների, 1960 թվականին 350 հազար դյույունը հազիվ առանձնացվեց երկրագործության համար, մնացած, ավելի քան, 2 մլն դյույուն օգտագործվեց որպես արոտավայր:

Մուշի դաշտում ամասնապետությունը կատարվում էր էքստենսիվ և ամենամախմակա եղանակներով, օրինակ, չէին զբաղվում ամասնակերի մշակությամբ, արդյունավետ ձևով չէին օգտագործում խոտերը, հսկայական խոտավետ տարածությունները չէին բավարարում ամասնապետության պահանջները: Զգացվում էր խիստ «սակավաճողություն»: Երկրագործության ծավալումը ավելի էր սահմանափակում «արոտավայրերի» տարածությունը: Այս պատճառով կրակի էր արվում այն երկրագործների հումձքը և ջարդվում արտադրության միջոցները, որոնք փորձում էին իրենց հողը մշակել արդիական եղանակներով: Ունևոր ամասնատերերի կողմից կատարված այդ բռնությունների հետևանքով գյուղացիները այլ կեր չգտնելով, ստիպված էին իրենց ապրուստը հայրիայրել ամասնապետությամբ¹⁰⁰:

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ ինչպես խոստովանում է

Սարգսզօղում, «ոչ որ չի կարող սնդիկ, թե արևելյան վիլայերները մի շարք կողմերով հասել են իրենց նախկին վիճակին» *:

Դեռևս լիովին չէին վերացվել բուրջական իշխանությունների՝ անցյալում վարած քաղաքականության հետևանքները, և համալսական շրջաններում էլ արևելյան վիլայերները չէին արժանացել հոգատարության, ուստի նրանք այդպես էլ մնացին որպես Թուրքիայի առավել բույլ զարգացած շրջան: Ոչ աղյուսակում տրվում են արևելյան վիլայերների և Թուրքիայի մնացյալ մասի 1960 թվականի դեմոգրաֆիական-տնտեսական-վշակության վիճակի առանձին կողմերի վերաբերյալ տվյալներ, հիմնականում ամբողջ Թուրքիայի համեմատությամբ, տոկոսներով:

Այդ տոկոսները համեմատության մեջ դնելով շրջանի տարածության և բնակչության տոկոսների հետ, կարելի է տեսնել, որ արևելյան վիլայերները գտնվում էին անմխիթաբ վիճակում:

Ուղղակ 3

ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԻԼԱՅԵՐՆԵՐԻ ԵՎ ՄՈՒՍՏՅԱԼ ՄԱՍԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑՄԱԼ ՄԻ ԶԱՆԻ ՎԵՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

1

Ամբողջ Թուրքիայի համեմատությամբ՝ տոկոսներով (1960 թ.)

	Արևելյան վիլայերներում			Թուրքիայի մնացյալ մասում	Ամբողջ Թուրքիայում
	տասնյակ տարեկան վերահաս շրջանում	տասնյակ տարեկան վերահաս ինքում	ընթանք		
1*. Տարածություն	16,98	11,75	28,71	71,27	100
2*. Բնակչության	8,81	9,71	18,55	81,45	100
3*. Թուրքացիների բնակչության	6,36	8,03	14,39	85,61	100
4*. Աղյուսատեղեր	3,06	6,06	9,12	90,88	100
5*. Աշակերտներ	4,81	8,39	13,20	86,80	100
6*. Բժիշկներ	2,68	3,92	6,60	93,40	100
7*. Թանաքային ճանապարհներ	15,13	11,38	26,52	73,48	100

Շրջանի բնակչության հարաբերությամբ՝ տոկոսներով

6*. Հարաբերվել	42	31	36	29	31
9*. Անհրապեղելի	76	63	69	47	51

1*. "Istatistik Yıllığı", 1960-62, s. 55.

2*. Նույն տեղում:

3*. *Քաղաք համարելով վիլայեթների և կազաների վարչական կենտրոնները: Նույն տեղում, էջ 56-59:*

4*. *Աշխատանքի օրերին ենթակա աշխատավայրերը: Նույն տեղում, էջ 337-348:*

5*. *Նախնական և միջնակարգ (իսմարակրական և մասնագիտական) դպրոցների աշակերտությունը: Նույն տեղում, էջ 145-168:*

6*. Նույն տեղում, էջ 125:

7*. *Այսպես կոչված «այնտական» և «նախանգային» ճանապարհները, որոնք հիմնականում մեծ ու փոքր վարչական կենտրոնները միացնում են միմյանց: Նույն տեղում, էջ 452-456:*

8*. *Գյուղական վայրերում գյուղատնտեսությանը զբաղվող քնտանիքների հարաբերությամբ հողագործիների տոկոսները, Թուրքիայի գյուղական գործերի մինիստրության կողմից ցարդ հրատարակված 43 վիլայեթների վերաբերյալ տվյալների համաժայն: Sık Besikt, Ismail, Dogru Anadolu İktisat Dergisi, Ankara Cad., 1969, s. 79:*

"Cumhuriyet" 13 Eylül - 1 Ekim 1969; Erol Zeytinoglu., Türkiye'nin İktisadi Durumu Dersleri, İstanbul, 1969, s. 65.

9*. *«Աեց և ավելի տարիք ունեցող բնակչության մեջ անգրագետների տոկոսները (1965 թ.): Sık Besikt, Ismail, նշվ. աշխ., էջ 116: "Cumhuriyet", նույն տեղում:*

ԾՆԹ. - Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Առավել քրոնոլոգիկ վիլայեթների խմբի մեջ մտցված են տասը վիլայեթներ, որոնցից յուրաքանչյուրում 1960 թ. տվյալներով բուրքերենը որպես մայրենի լեզու ընդունողները բնակչության 50%-ից էլ քիչ են՝ Մարզին (19%), Միքիդ (13%), Հարյարի (19%), Բինգյոլ (32%), Դիարբեքլի (33%), Բիքլիս (34%), Աղըր (39%), Մուշ (47%), Վան (49%), Ուրֆա (49%): Պետք է հաշվի առնել, որ մարդահամարի ժամանակ բուրքերենը, որպես իրենց մայրենի լեզու ներկայացնում են մահ ոչ

բարձր ու ոչ բազմամարդ շրջաններում: «Լադչական ապարատի ու բանակայինների կենտրոնացումը արհեստականորեն բարձրացնում է բուրբալեզուների տոկոսը, ուստի որպես 11-րդ վիլայեթ, այդ խմբի մեջ մտցվեց մաս թունցելի (Դեբախնը), թեև ըստ պաշտոնական տվյալների, բուրբերենը որպես մայրենի լեզու ընդունողները կազմում են մեծամասնություն (57%): Առավել բուրբարենակ վիլայեթների խմբի մեջ մտնում են 7 վիլայեթներ, որոնցից յուրաքանչյուրում բուրբալեզուները ավելի մեծ տոկոս են կազմում՝ Էրզրոդ (60%), Մալաթիա (65%), Էրզինջան (77%), Կարս (79%), Էրզրում (83%), Աղդյաման (84%), Անթեր (84%): Մալքենի լեզվի վերաբերյալ տվյալները որքան էլ ստանձին-ատանձին վիճելի լինեն և հետո՝ ազգային կազմի մասին ճիշտ պատկերացում տալուց, միանգամայն իրավացիորեն ցույց են տալիս, որ արևելյան վիլայեթների առաջին խումբը ամբողջությամբ վերջրած շատ ավելի քիչ է բնակեցված բուրբերով, քան՝ երկրորդը: Ոչ բուրբերի մեծամասնությունը քրդեր են: Ըստ պաշտոնական տվյալների, առաջին խմբի վիլայեթներից յուրաքանչյուրում քրդերենը որպես մայրենի լեզու ընդունողները կազմում են բնակչության մեծամասնությունը, քացառությամբ՝ Թունցելիի (որից ամբողջությամբ վերևում) և Ուրֆայի, որտեղ քրդերը արարների հետ ավելի մեծ քիչ են կազմում, քան՝ բուրբերը: Սամուլում և գրականության մեջ հրատարակված տվյալները գերծ չեն առանձին սխալներից: Տն՝ս և հմնս. Bezikci, Ismail, նշվ. աշխ., էջ 236-237, "ԿՊՌ", 18. 12, 1964; "Cumhuriyet", 1. 4. 1968; "Forum", 15. 1. 1968, s. 20-21; "Forum", 15. 2. 1968.

Այդուսակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ արևելյան վիլայեթների առավել քրդարենակ շրջանում տարածության կամ բնակչության դեմոգրաֆիական-ձևակտրային վիճակի առանձին կողմերի միջև գոյություն ունեցող անհամապատասխանությունը շատ մեծ է:

Պարզ է, որ այդ անհամապատասխանությունները նույնը չեն ուսումնասիրվող երևույթներից յուրաքանչյուրի համար: Այդ ուսումնասիրվող երևույթները տարբերվում են միմյանցից՝ կենելով տնտեսական զարգացման մակարդակի հետ ունեցած կապի և հարաբերական ինքնուրույնության աստիճանից:

Այդ տեսակետից կարելի է ստանձնացնել ուսումնասիրվող հասկանիչներին մի քանիսը՝ տարածությունը, քնակչությունը, քաղաքային քնակչությունը, աշխատանքի օրերն և ներառյալ ձեռնարկությունների քանակը, զրոնցից ամեն մեկը, բերված կարգով, նախորդի համեմատությամբ ավելի սերտ է առնչվում տնտեսական զարգացման մակարդակին և հանդիսանում է տնտեսական զարգացման մակարդակի հավաստի ու բարձրակարգ չափանիշ: Այդ պատճառով, եիշված կարգով, մի հասկանիչից մյուսին անցնելիս, արևելյան վիլայերների տոկոսների աստիճանական նվազումը (տարածություն՝ 28,7%, քնակչություն՝ 18,6%, քաղաքային քնակչություն՝ 14,4%, աշխատավայրեր՝ 9,1%) կարելի է դիտել որպես արևելյան վիլայերների հետամնացության պրոֆիլային արտահայտություն: Երե մեր ձեռքի տակ ունենալիքը ավելի ըստ վիլայերների արդյունաբերական համախառն արտադրանքի, ապա կտեսնենք, որ արևելյան վիլայերների աշխատավայրերում արտադրվում է համախառն արտադրանքի փոքր տոկոսը, և արևելյան վիլայերների դիմագծի մասին մեր պատկերացումը կլինեք ավելի ամբողջական:

Թեև բուրբ տնտեսագետ Գյուրեն Կազգանը, օգտվելով Աբիլյա Չելիքյովի մի աշխատությունից, գտել է, որ 17 արևելյան վիլայերներում արդյունաբերության մեջ աշխատող մեկ շնչին ընկնող համախառն արտադրանքը շնչին չափով (4%) բարձր է Թուրքիայի մնացյալ մասից, տակալս, ինչպես ինքն է ընդգծում, այդ բարձրությունը հեռանք է նավթի և ստորերկրյա այլ հարստությունների տեղ մի քանի վիլայերներում (Արդվին, Մալաթիա, մասնավորապես Էլազըղ և Սղերդ) արդյունաբերության մեջ աշխատող մեկ շնչին ընկնող համախառն արտադրանքի զգալիորեն բարձր լինելուն: Արդյունահանության մեջ համախառն արտադրանքի արժեքի մեծությունը շրջանի տնտեսական զարգացման մակարդակի արտահայտությունը չէր, և մեծ նշանակություն չունեք նրա հետագա զարգացման համար, քանի որ արդյունահանող այդ ձեռնարկությունները պատկանում էին դրսից եկած կապիտալիստներին (պետական կամ մասնավոր), որոնք էլ յուրացնում էին արդյունահանու-

բյան մեջ ստեղծված հավելյալ արժեքը ⁴²:

Իրականում, աշխատանքի օրենքիմ ենթակա ձեռնարկությունների 1960 թվականի վերաբերյալ տվյալները, որոնք լայնորեն օգտագործվեցին ուսումնասիրողների կողմից, ցույց են տալիս ոչ միայն արդյունաբերական, այլև՝ 4 կամ ավելի քանվոր ու սեպագործ աշխատող ունեցող ձեռնարկությունների քանակը: Համեմայն դեպք, այդ տվյալները որոշ զարգափար են տալիս տնտեսական կյանքի ընդհանուր վիճակի մասին:

Արևելյան վիլայերներում ձեռնարկությունները համեմատաբար քիչ էին՝ գոյություն ունեցողների մեծ մասը կրում էր ժամանակավոր բնույթ, առավել քրդարճակ արևելյան վիլայերների խմբում՝ 47%-ը, առավել բուրգարճակ վիլայերներում՝ 35%-ը, Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 22%-ը ⁴³: Աշխատավաշքերի քանակի ավելի մանրամասն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ արևելյան վիլայերներում արդյունաբերության զարգացման համար կան լուրջ դժվարություններ: Տնայնագործության, մանր ապրանքային արտադրության, մանուֆակտուրաների, մանր և միջակ արդյունաբերական ձեռնարկությունների անհետացումն Առաջին համաշխարհական պատերազմի ընթացքում, դժվարացել է նրանց անցումն ավելի բարձր աստիճանների: Արևելյան վիլայերները մեծ մասամբ կորցրել էին արդյունաբերության զարգացման համար պատրաստի սուբյուկտներն ունեւակաւն մախարդյալները: Այդ պատճառով զարգացման հիմնական ուղին եղել է համեմատաբար մեծ կապիտալի, մասնավորապես դեպից եկող սյնտական և մասնավոր, շնորհիվ: Արևելյան վիլայերների բուրժուազիայի բուլության արտահայտություններից էր այն, որ ձեռնարկությունների համեմատաբար մեծ մասը պատկանում էր պետական սեկտորին, առավել քրդական վիլայերներում՝ 32%-ը, արևելյան վիլայերների երկրորդ խմբում՝ 21%-ը, Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 14%-ը ⁴⁴: այն դեպքում, երբ տարածության և բնակչության համեմատությամբ, արևելյան վիլայերներում էր գտնվում պետական ձեռնարկությունների փոքր մասը (առավել քրդարճակ վիլայերներում՝ 6,5%-ը, արևելյան վիլայերների երկրորդ խմբում՝ 8,5%-ը ⁴⁵): Այդ տեսակետից հետաքրքիր է այն

հանգամանքը, որ առավել քրդարենակ վիլայեթների խմբում, այսինքն՝ առավել հետամնաց շրջանում, ձեռնարկությունների ավելի մեծ խտնորը՝ 88%-ը՝ «խառնոր» ձեռնարկություններ էին (10 և ավելի աշխատող ունեցող), այն դեպքում, երբ արևելյան վիլայեթների երկրորդ խմբում և Ցուրբխայի մնացյալ մասում նման աշխատավայրերը կազմում էին 65-66% *։ Իրականում «միջակ» ձեռնարկություններ (4-9 աշխատող ունեցող) կային առավել ցրդական վիլայեթներից միայն Դիարբեքիում (103 ձեռնարկություն) և առավել բուրքարենակ արևելյան վիլայեթներից երեքում՝ Մալաթիա՝ 166, Անթեբ՝ 192, Էրզրում՝ 257: Մնացյալ 14 արևելյան վիլայեթներից ոչ նեկում չկային 4-9 աշխատող ունեցող ձեռնարկություններ: Մակայն, արևելյան վիլայեթներում կային 1 832 ձեռնարկություններ, որոնք ունեին 10 կամ ավելի աշխատող *։ Մանր արհեստագործների (1-3 աշխատող ունեցող), որոնց քանակը տրված չէ այդ վիճակագրության մեջ, և «խառնոր» ձեռնարկությունների միջև գոյություն ունեցող կապն իր հերթին վկայում է, որ 10 և ավելի աշխատող ունեցող ձեռնարկությունները ցարդ կազմում են շրջանի ամենաակամ կյանքի հետ օրգանական կապ չունեցող այդպես մի խումբ:

Ամփոփենք: Այդ ձեռնարկությունները մեծ մասամբ կրում էին ոչ արդյունաբերական բնույթ: Մշակող արդյունաբերության ձեռնարկությունները համեմատաբար փոքրաքիվ էին: Ըստ 1963 թվականի արդյունաբերական հաշվառման, արևելյան վիլայեթներում կային մշակող արդյունաբերության 89 ձեռնարկություններ, որոնց կեսից ավելին՝ 2 վիլայեթում (Անթեբ՝ 43, Էրզրում՝ 18) *։ Մշակող արդյունաբերական ձեռնարկություններ չկային առավել քրդարենակ վիլայեթներից 8-ում (Մալոլին, Բինգյոլ, Ալդը, Ուրֆա, Հաքյարի, Կան, Մուշ, Թունցելի), ինչպես նաև երկրորդ խմբի վիլայեթներից մեկում (Աղլյաման) *։ Մշակող արդյունաբերության այդ ձեռնարկությունների միայն փոքր մասը, ժամանակակից առումով, գործարաններ էին: Դա վկայում է, որ արևելյան վիլայեթների արդյունաբերությանը ըստ ժամանակի շատ դեմքեր, հաճախ անտեսելով այդ ձեռնարկությունների բազմությունը, խոսում են միայն մի քանի ձեռնարկությունների առկայության մասին: Օրինակ, 1969 թվակա-

նին արևելյան վիլայեթների առևտրական գրասենյակների և բոթանների շրջանային ժողովում, առևտրի միության մախազան պրոֆ. Նեփեմդդին էրքականը բացման ճառում, խոսելով արևելյան վիլայեթներում կապիտալի և առևտրի փոքր ծավալի մասին, նայա-նեց, որ շրջանում արդյունաբերությունը բացակայում է՝ բացառու-թյանը շաքարի և ցեմենտի գործարանների ⁷⁶:

Գյուղատնտեսությունը նույնպես զանվում էր հետամնաց վիճակում: Օգտագործվում էին ընդհանրապես աշխատանքի հիմ գործիքներ, որոնցից ամենատարածվածը փայտե արտոն էր («կա-րասափան»): Արևելյան վիլայեթների առավել բուրքարմակ խմ-բում յուրաքանչյուր հարյուր արտի դիմաց կային 15 գութան, իսկ առավել քրդարմակ վիլայեթների խմբում՝ 9-11 ⁷⁷: Տրակտորի գոր-ծածությունը սկսեց տարածվել միայն կալվածատիրական և պե-տական տնտեսություններում էրկրորդ համաշխարհային պատե-րազմից հետո:

Գյուղերի մոտավորապես կեսը (46%) գուրկ էր ոռոգման հնարավորությունից: Թեև գյուղերի կեսից ավելին (54%) գուրկ էր այդ հնարավորություններից, սակայն դրանք կամ շատ քիչ էին, կամ օգտագործվում էին նվազագույն չափով: Հողերի անգամ մեկ ստեկոսը չէր ոռոգվում Ուրֆայում, չմայած ոռոգման հնարավորու-թյուն ունեին գյուղերի 20%-ը: Ոռոգվող հողերի ամենաբարձր տո-կոսը հասնում էր 11,1%-ի՝ Մալաթիայում, որտեղ ոռոգման հնարա-վորություն ունեին գյուղերի 21%-ը ⁷⁸:

Գյուղերի մոտավորապես կեսը (41%) ⁷⁹ պարարտանյու-թեր էին օգտագործում: Թեև գյուղերի մի զգալի մասում (առավել քրդարմակ վիլայեթների խմբում՝ 47%, առավել բուրքարմակ վիլա-յեթներում՝ 72%) ⁸⁰ օգտագործվում էին պարարտանյութեր, հիմնա-կանում՝ կենդանական, սակայն, անկասկած, այդ գյուղերի ներսում մշակվող հողերի միայն շատ փոքր մասն էր պարարտացվում: Այդ են վկայում Թուրքիայի ընդհանուր վիճակի վերաբերյալ տվյալնե-րը: Օրինակ, 1963 թվականին պարարտացվել էր ընդամենը 569 հազար հեկտար տարածություն ⁸¹, որը կազմում էր նույն թվակա-նին տարրեր գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակությանը

հասկացված տարածության (17 483 հազար հեկտար) ⁷⁶ հազիվ 3,3%-ը: Անկասկած, այդ տոկոսն ավելի ցածր էր արևելյան վիլայերին համեմատ, քանի որ հայտնի է, որ պարսպատանյուր օգտագործող տնտեսություններն ավելի սակավաթիվ էին արևելյան վիլայերին համեմատ ⁷⁷:

Արևեստական պարսպատանյուրերի արտադրության անբավարարության, գների բարձրության, գյուղատնտեսության հետամնացության հետևանքով պարսպատանյուրի հիմնական եղանակը կենդանական պարսպատանյուրով պարսպատանյուրն էր: Սակայն կենդանական աղբի միայն փոքր մասն էր այդ նպատակով օգտագործվում, քանի որ գյուղացին ստիպված էր այն օգտագործել որպես վառելանյութ (արաբ) ⁷⁸:

Սակայն գյուղատնտեսության համար գլխավոր չարիքը տիրող ազդարային հարաբերություններն էին: Հողերի մեծ՝ քաղերը մասը պատկանում էին ունեւոր փոքրամասնությանը (յուրաքանչյուրն ավելի քան 200 դյոնյուն՝ մոտավորապես 20 հեկտար և ավելի)՝ հողատեփականատերերի կատեգորիային: Առանձին վիլայերներում մշակվող հողերի մոտավորապես կեսը, երբեմն կեսից ավելին, սրտկանում էր նրանց: Օրինակ՝ նրանց էին պատկանում հողերի 42%-ը Ալլյամանում, 42,5%-ը՝ Ալլըրում, 49%-ը՝ Մարդինում, 52,1%-ը՝ Մոնթրում, 63%-ը՝ Դիարբեքիում, 72%-ը՝ Ուրֆայում, չնայած նրանք կազմում էին հողատեփականատերերի մեկ տոկոսը (Ալլյամանում՝ 3,4%, Դիարբեքիում՝ 6,6%, Ուրֆայում՝ 19%) ⁷⁹, հետևաբար՝ առավել աննշան տոկոսն ամբողջ գյուղացիության հարաբերությամբ:

Ինչպես ցույց է տրվում N3 աղյուսակում, գյուղացիության 31,1%-ը հողագործիներ էին արևելյան վիլայերների առավել բուրքային խմբում, իսկ առավել քրդային վիլայերների խմբում 42%-ը: Հող ունեցողների մի մասն էլ տատալում էր սակավախողությունից: Օրինակ, իսպիլ մի փոքրիկ հողամաս (առավելագույն 1 հեկտար) ունեին Ալլըրամանում հողատեփականատերերի 54,9%-ը, Բիքիլում՝ 57%-ը, Բինգյոլում՝ 57,5%-ը, Սիբիրում՝ 57,2%-ը, Հարթայում՝ 76,3%-ը ⁸⁰:

Հողագործիկների մի փոքրիկ մասն (2%) ունեք նյութական ու
բոշ հմարավորություններ, ձեռներեցություն, կապեր շուկայի հետ և
քաղաքամերձ վայրերում վարձակալական հիմունքներով վարում
էր սեփական տնտեսություն՝ կալվածատիրական կամ պետական
հողերի վրա: Հողագործիկների ավելի քան 80%-ն աշխատում էր որ-
պես գյուղատնտեսական քանվոր, իսկ մնացյալ մասը կիսարաբ-
քյան տարրեր հիմունքներով տնտեսություն էր վարում կալվածա-
տերերի հողերի վրա *:

Կոխված այն համգամանքից, թե ում են
պատկանում քանակելի շենքը, աշխատանքի գործիքները, քանող ա-
նատունը, սերմնացուն և այլն՝ կալվածատիրոջը, թե՛ նշակողին,
բերքի մեկ տասնորդից մինչև երեք յոթորդը յուրացվում էր կալվա-
ծատիրոջ կողմից: Կիսարաբները ստիպված էին կալվածատիրոջը
մատուցել հավելյալ ծառայություններ և հաճախ կիսաճորտական
կախման մեջ էին գտնվում կալվածատիրոջից:

Մակավաճող գյուղացիությունը քաղչ էր տալիս իր գոյու-
թյունը փոքրիկ հողամասի վրա, մասամբ երկրորդ տնտեսություն
վարում կալվածատիրոջ հողում՝ կիսարաբքյան սկզբունքներով,
կամ իր եկամտունները «լրացնում էր» տարվա որոշ ամիսներին աշ-
խատելով քաղաքներում և կալվածատիրական տնտեսություննե-
րում:

Կիսարաբները զուրկ էին ամեն տեսակ սոցիալական ապա-
հովությունից. կալվածատերն իրավունք ուներ հաջորդ տարին մի
կիսարաբը փոխարինելու ուրիշով: Այդ պատճառով կիսարաբը շա-
հագրգրված չէր հողերի պարարտացմամբ, ոռոգման համակարգի
կատարելագործմամբ: Կալվածատերերը մասն տնտեսությունների
հաշվին տնօրինում էին ոռոգման հնարավորությունները: Նրանք
անվճար կամ շնչին գներով տնօրինում էին պետական հողերը, ան-
գամ յուրացնում հաճախքային սեփականություն համարվող արտ-
տավայրերն ու մարգերը:

Գյուղատնտեսության տեխնիկան ցածր մակարդակի էր և
տիրող ազդարային հարաբերությունների պայմաններում ստաց-
ված բերքը չէր բավարարում աշխատավոր գյուղացու կարիքները:
Ըստ պետական պլանավորման կազմակերպության կատարած մի

տատմանսիրության, Թուրքիայում, ամբողջությամբ վերցրած հող ունեցողների 49,6%-ի, կիսաբնիկների 60,1%-ի գյուղատնտեսական եկամուտները հեռու էին բավարար լինելուց: Գյուղատնտեսական եկամուտները հազիվ բավարարում էին հողատերերի 45,6%-ին, կիսաբնիկների՝ 38,3%-ին: Հողատերերի միայն 4,7%-ը և կիսաբնիկների 1,5%-ն ունեին պահանջմունքներն անցնող եկամուտներ ²²: Ինչ վերաբերում էր գյուղատնտեսական բանվորներին, ապա նրանք միջին հաշվով ստանում էին օրական 12 լիրա ²³, որը դարձյալ հեռու էր պահանջմունքները բավարարելուց: Սակայն գյուղատնտեսական բանվորի եկամուտները ցածր աշխատավարձի և անգործության հետևանքով շատ ցածր էին արևելյան վիլայեթներում: Օրինակ, միջին հաշվով մեկ գյուղատնտեսական բանվորի եկամուտը կազմում էր 5,24 լիրա Անթերում, 5,05 լիրա՝ Էրզրումում, 4,06 լիրա՝ Գիսարքիքում, 4,01 լիրա՝ Էլազղում, 2,74 լիրա՝ Վանում ²⁴:

Ինչ վերաբերում է ճանապարհաշինարարության, լուսավորության, առողջապահության մասն պետական ձեռնարկություններին, ապա դեռևս կախված տնտեսական զարգացման մակարդակից, ունեին խիստ մեծ ինքնաբերական, հատկապես՝ ճանապարհաշինարարությունը, և կարող էին ակնկալվածից բարձր կամ ցածր ցուցանիշներով ներկայանալ՝ կապված կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության հետ:

Ինչպես ցույց է տալիս N3 աղյուսակը, արևելյան վիլայեթների առավել բրդաբնակ շրջանում, այդ ծառայություններից ստացած բաժինն իր տարածության կամ բնակչության հարաբերությամբ եղել է զգալիորեն քիչ, բացառությամբ՝ ճանապարհաշինարարության, որի մասին կանոնաբաժանը ստորև:

Արևելյան վիլայեթներում ճանապարհները միշտ չէ, որ սխտանի էին երթևեկության համար: Օրինակ, տարվա բոլոր եղանակներին անանցանելի էին արևելյան վիլայեթների առավել բրդաբնակ շրջանում ճանապարհների 43%-ը, առավել քաղաքային շրջանում՝ 62%-ը, իսկ Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 70%-ը ²⁵:

Իրականում այդ ճանապարհները գլխավոր մայրուղիներ էին, որոնք միացնում էին միմյանց (պետական ճանապարհներ) ա-

տաջին աստիճանի վարչական կենտրոնները (վիլայեթների կենտրոններ), երկրորդ ու երրորդ աստիճանի վարչական կենտրոնները (կազաների և նահիեների կենտրոններ) աստաջին աստիճանի վարչական կենտրոններին և պետական ճամապարհներին (նահանգային ճամապարհներ), և սաբա բոլորը գտնվում էին պետության և տեղական իշխանությունների «խնամքի» տակ:

Այսպիսով, այդ ճամապարհները միմյանց էին միացնում բնակավայրերի մի փոքրիկ խումբ: Ինչ վերաբերում էր գյուղերը միմյանց և գլխավոր մայրուղիներին միացնող ճամապարհներին, սաբա դրանք մնում էին վիճակագրությունից դուրս և հասկապես արևելյան վիլայեթներում գտնվում էին անմխիթար վիճակում: Դրանք ձմռանն ընդհանրապես անանցանելի սալուղիներ էին կամ լեռնակածաններ, որոնցով հազիվ էին անցնում քորիներով անգամ ամենանպաստավոր եղանակին:

Կլիմայական պայմանների հետևանքով ձմռանն ընդունաբապես խզվում էր ոչ միայն գյուղական, այլև՝ պետական և նահանգային ճամապարհների կապն առանձին շրջանների միջև՝ պատճառ դառնալով աստաջին անիրաժեշտության ապրանքների սակկույացիայի, խանգարելով տարրեր կենսական կարիքների բավաբարմանը: Օրինակ՝ Պերվարխում 1966 թվականին գրկված լինելով բժշկական ամենամախնակամ օգնությունից՝ դեղորայքից, կարմբուկից մահացան 80 երեխաներ ¹⁰:

Լուսավորության բնագավառում որակական տարբերություններն առնչվում էին ուսման տարրեր փոփոխին: Արևելյան վիլայեթների նախնական և միջնակարգ դպրոցների աշակերտության (Թուրքիայի աշակերտության 13,2%-ը) մեծ մասը, նախնական դպրոցների ¹¹ աշակերտներ էին: Նախնական ուսուցման տարիքի երեխաների մի մասը, հիմնականում դպրոցների անբավարարության հետևանքով, գրկվում էին ուսանելու հնարավորությունից: Օրինակ, 1964 թվականին, երբ արդեն զգալիորեն ընդարձակվել էր դպրոցական ցանցը, Թուրքիայում նախնական ուսուցման տարիքի երեխաներից 77%-ն էր սովորում դպրոցներում, իսկ 1965 թվականին՝ 80%-ը ¹²: Սակայն նույն տարիներին (1964-1965 տարեում)

արևելյան վիլայեթներում նույն տարիքի երեխաների շատ ավելի փոքր տոկոսն էր սովորում: Նման ցածր տոկոսներով աչքի էին ընկնում Բինգզուր՝ 52, Բիրիխը՝ 45, Վանը՝ 41, Դիարբեքիթը՝ 40, Սդերդը՝ 39, Հաքյաթին՝ 27 %:

Ուսուցման հաջորդ փուլերում դպրոցների անբավարար քանակի, ծնողների չբավորության և ախրող սոցիալ-տնտեսական պայմաններում, ուսման գործնական նշանակությունից զուրկ լինելու հետևանքով, մեծ թվով երեխաներ մնում էին առանց ուսման: 1965 թվականի տվյալներով Թուրքիայում 13-15 տարեկանների միայն 19,4%-ն էին դպրոցականներ, իսկ 16-18 տարեկանների՝ միայն 5,2%-ը %: Անկասկած, այդ տոկոսներն ավելի ցածր էին արևելյան վիլայեթներում: Դրա վկայությունն այն է, որ երե Թուրքիայի մախնական դպրոցների աշակերտների 13,5%-ն էր գտնվում արևելյան վիլայեթներում, ապա միջնակարգ դպրոցի աշակերտության՝ 11,5%-ը %: Մեր ձեռքի տակ չունենք բնակչության և աշակերտության հասակային կազմի վերաբերյալ ըստ վիլայեթների առանձնացված տվյալներ, բավարարվում ենք միայն աշակերտների թիվը հարաբերության մեջ դնելով բնակչության ընդհանուր թվի հետ: Այդ հաշվումների համաձայն, 1960 թվականի տվյալներով արևելյան վիլայեթների առավել ցրդարմակ շրջանում յուրաքանչյուր հազար բնակչից 58-ը մախնական դպրոցի և միայն 7-ը՝ միջնակարգ դպրոցի աշակերտներ էին, արևելյան վիլայեթների առավել բուրբարմակ շրջանում այդ թվերը բարձրանում էին 90-ի և 13-ի, իսկ Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 110-ի և 19-ի %:

Արևելյան վիլայեթների դպրոցները (մախնական կամ միջնակարգ) իրենց ուսուցման մակարդակով զիջում էին արևմտյան վիլայեթների դպրոցներին՝ որակյալ ուսուցիչների, գրադարանների, լաբորատորիաների, ուսումնադաստիարակչական այլ միջոցների բացակայության կամ անբավարարության, ինչպես նաև աշակերտների՝ գրքից ու գրեմական տարբեր պիտույքներից զրկված լինելու հետևանքով: Մեծ թիվ չկազմող միջնակարգի շրջանավարտների մի փոքր մասը հետամտում էր բարձրագույն ուսում ստանալ և շատ անգամ անհաջողության մատնվելով մուսոթի քն-

նություններում՝ չէր կարողանում իրականացնել իր ցանկությունը: Օրինակ, 1962 թվականին Աճկարայի համալսարանում մուտքի քննությանը մասնակցած Թուրքիայի 147 դպրոցների շրջանավարտների քննություններից ստացված արդյունքները ցույց են տվել, որ առաջին տեղերում արևմտյան վիլայեթների դպրոցներն էին, իսկ վերջին՝ 125-147-րդ տեղերի դպրոցների 75-80%-ն էր սլաոկանում արևելյան վիլայեթներին²²:

Առողջապահական բնագավառում, որակական առումով, կարելի է անդրադառնալ բժիշկների մասնագետ լինելու հանգամանքին:

Արևելյան վիլայեթներում շատ քիչ թվով մասնագետ կամ ոչ մասնագետ բժիշկներ կային (Թուրքիայի բժիշկների 6,6%-ը): Արևելյան վիլայեթների առավել քրդաբնակ շրջանում բնակչության 9 322 շնչին ընկնում է մեկ բժիշկ, առավել բուրբարենակ վիլայեթներում՝ 7 003 շնչին, իսկ Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 2 463 շնչին:

Հատկապես մասնագետ բժիշկների սակավաթիվ լինելը ցույց է տալիս, որ առողջապահության գործի կազմակերպումն արևելյան վիլայեթներում վատթար վիճակում էր, քան ցույց են տալիս բժիշկների ընդհանուր թվի վերաբերյալ տվյալները: Արևելյան վիլայեթների առավել քրդաբնակ շրջանում բժիշկների միայն 36%-ն էին մասնագետներ, առավել բուրբարենակ շրջանում՝ 46%-ը, իսկ Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 54%-ը²³:

Բժիշկների, մասնագետ կամ ոչ, թիվը բոլորովին կայուն չէր: Ընդ տարվա ընթացքում կարող էին տեղի ունենալ փոփոխություններ, մի քիչ ավելանալ կամ խիստ նվազել, այն դեպքում, երբ շրջանում, ավելի քան Թուրքիայի այլ մասերում, տարածված էին մի շարք հիվանդություններ՝ ինչպես մալարիամ, բոքսիտաց, ռորոտությունը, մասնավորապես տրախոման²⁴:

Աղյուսակ 3

	Տրախուճա	Թոքոխո	Սազախո	Բոքոտոքոն
Ամբոք	378	54	41	7
Մաղդին	190	7	11	3
Աղյուսան	185	27	13	1
Մուշ	65	19	76	16
Վան	91	29	93	76
Իջևլաղ	55	81	38	15
Երազը	37	10	43	25
Երզրան	19	29	16	11
Բիթլիս	18	9	47	23
Թեանզլի				
Դեղախի	14	12	11	5

Տես՝ «Շոտարյոլ», 11 էջով 1969 - 1Էկն 1968

Այդ վտուխոսարյունների ընթացքում պատահում էր, որ երբեմն ամբողջ հիվանդանոցում հնարավոր չէր գտնել մեկ բժիշկ: Ինչ վերաբերում էր որոշակի մասնագիտության տեղ բժշկին, ապա նրա բացակայությունն ավելի երկարատև էր լինում ո՛չ միայն առանձին հիվանդանոցներում, այլև՝ մի շարք վիլայեթներում: Օրինակ, 1967 թվականին «Չումուրիչեր» քերքի բոլակից Մեհենդ Մեթյանը տեղեկացնում էր, որ առաջին աստիճանի տրախուճայի շրջան հանդիսանալով համդերձ, Մարդինի, Բիթլիսի, Մուշի, Վանի, Հարյարիկի, Աղբրի, Ուրիայի հիվանդանոցներում ակնաբույժներ չգտնվելու պատճառով բոլոր հիվանդների բուժումը մնում էր Դիարբեքիի տրախուճայի դիսպանսերում աշխատող միակ ակնաբույժին:

Նույն հաղորդման կաճածայն, այդ վիլայեթներից ոչ մեկում չկային քիթ-կոկորդի, վարակիչ հիվանդությունների մասնագետներ, ռեմտգենոլոգներ, մանրէաբաններ և այլն: Չկային վիրաբույժներ Մարդինում, Բիթլիսում, Վանում, Բինգյուլում և Հարյարիում: Բոլորը դիմում էին Դիարբեքիի «Նյումունե» կենտրոնական հիվանդանոց: Իսկ Դիարբեքիի այդ հիվանդանոցում բժիշկ չլինելու պատճառով փակ էին աչքի, քիթ-կոկորդի, վարակիչ հի-

վանդությունների բաժինները ⁹⁶:

Երկու տարի անց «Ուլուս» թերթը տեղեկացնում էր, որ հաքավ արևելյան վիլայեթներում, տրախտմայի ամենից տարածված շրջանում, ընդամենը մեկ ակնաբույժ կար. որն աշխատում էր Դիարբեքիի տրախտմայի 15 մսեմակալանոց դիսպանսերում ⁹⁷:

Ըստ վիլայեթների վիճակագրական տվյալների վերլուծության՝ լիովին ամեն ինչ չի բացահայտվում: Օրինակ՝ այդ տվյալները ցույց չեն տալիս, որ պետական ծառայությունների մի փոքր մասն էր մատուցվում աշխատավոր մասսաներին և ազգային փոքրամասնություններին:

Թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունն ընդհանրապես անհետում էր սոցիալական շերտավորումը: Այնուամենայնիվ պարզ էր, որ այդ ծառայությունների մեծ մասը կենտրոնացված էին քաղաքներում: Գյուղերի զգալի մասը զուրկ էր էլեկտրականությամբ: Խճուղիների ցանցը հիմնականում միայնց էր միացնում քաղաքները: 1961 թվականին պետական սլանափորման կազմակերպության կողմից 14 հազար գյուղերում կատարված ուսումնասիրության համաձայն, որի արդյունքները հրատարակվեցին 1969 թվականին, Թուրքիայում գյուղական բնակչության 38%-ն իր ամբողջ կյանքում չէր հեռացել իր գյուղից: Մի տարվա ընթացքում անգամ ամենամոտ քաղաքը չայցելողները կազմում էին գյուղական բնակչության 46%-ը: Գյուղում ծնվածների 74%-ն ամբողջ կյանքն անցնում էր գյուղական շրջանակում ⁹⁸: Առողջապահական հիմնարկները կենտրոնացված էին քաղաքներում: Իսկ այն բուժական հիմնարկները, որոնց կարելի էր հիվանդանոց կոչել՝ միայն մեծ քաղաքներում: Նույնը կարելի էր ասել դպրոցական ցանցի մասին: Շատ գյուղերում դեռևս նախակրթարաններ չկային: 1967 թվականի տվյալներով, Հաքյաթի և Էրզրումի վիլայեթներում գյուղերի 46%-ը չունեին նախակրթարաններ, Էլազըզում՝ 49%-ը, Ուրֆայում՝ 53%-ը, Մուշում և Դիարբեքիում՝ 57%-ը, Վանում՝ 62%-ը ⁹⁹: Միջնակարգ ուսուցման առաջին փուլը (6-8-րդ դասարաններ) ընդգրկող դպրոցները գտնվում էին միայն քաղաքներում ¹⁰⁰, իսկ երկրորդ փուլի դպրոցները (լիցեյներ)՝ խոշոր քաղաքներում ¹⁰¹ (վիլայե-

րի կենտրոնական քաղաքում): Այդ պատճառներով էլ անգրագետներն ավելի մեծ տուկոս էին կազմում գյուղերում: Օրինակ՝ Մարդինի վիլայեթում (1965 թ.) անգրագետները քաղաքներում կազմում էին բնակչության 58%-ը, գյուղերում՝ 87%-ը: Սիիրդում քաղաքներում՝ 59%-ը, գյուղերում՝ 87%-ը, Բինգյուլում քաղաքներում՝ 50%-ը, գյուղերում՝ 78%-ը, Դիարբեքիլում քաղաքներում՝ 52%-ը, գյուղերում՝ 86%-ը և այլն ¹⁰⁶:

Գյուղի և քաղաքի հակադրությունը ցույց տվող այս տարբերությունները խիստ կարևոր են այն պատճառով, որ արևելյան վիլայեթներում, քան Թուրքիայի մնացյալ մասում, բնակչության մեծամասնությունը բնակվում էր գյուղերում ¹⁰⁷:

Գյուղի ունեւոր խավի համար քաղաքից հեռավորությունը, բնականաբար, էական չէր: Նա ինչքան էլ հեռու լիներ քաղաքից, կարողանում էր օգտվել պետական ծառայությունների մեծ մասից: Ավելին, խոշոր կազվածատերերը վարկերից և այլ արտոնություններից հեշտությամբ օգտվելու համար հաստատվում էին քաղաքներում: Նրանցից շատերը, գյուղում կիսաֆեոդալական հարաբերությունները պահպանելով համդերձ, քաղաքում դարձել էին բուրժուաներ: Նրանք քաղաքներում ունեին պանդոկներ, խանութներ և մանր արտադրական ձեռնարկություններ ¹⁰⁸: Ըստ Իսմայիլ Բեշիկչիի հաշվումների, գյուղատնտեսությամբ զբաղվող ընտանիքների 4,5%-ը բնակվում էր քաղաքներում և նրանց էր պատկանում հողերի 30%-ը ¹⁰⁹:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՒՐԸՄԱՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

Թուրքական վիճակագրությունը տվյալներ չի տալիս ազգային փոքրամասնությունների վիճակի մասին: «Վիլայերների» ըստ ազգային կազմի, ըստ առավել քուրքաքրնակ կամ քրդաքրնակ լինելու հանգամանքի, խմբավորումը մեջ կողմից, որոշ սրատկերացում է տալիս այդ մասին: Այնուամենայնիվ, նա ցույց չի տալիս առանձին ազգությունների վիճակը վիլայերում: Այլ տեղեկություններ լրացնում են մեք պատկերացումները: Օրինակ, քաղաքի և գյուղի հակադրությունն իր հերթին, որոշ լույս է սփռում այդ հարցի վրա, քանի որ գյուղում ավելի շատ բնակվում էին քրդերը, քան՝ քուրքերը: Կան նաև առանձին հստակ տեղեկություններ: Դրանցից մեկը վերաբերում է զրազիսությանը:

Ըստ հանրապետական շրջանի առաջին մարդահամարի (1927)՝ Թուրքիայի բնակչության միայն 10,6%-ն էր կարողանում կարդալ և գրել ¹⁰⁰: Նման, կարելի է ասել համատարած, անզրազիսության պայմաններում հեշտությամբ կարելի է ենթադրել, որ մեծ տարբերություններ չկային քուրքերի և քրդերի միջև: Հետագայում լուսավորության ցամաքի աստիճանաբար ընդարձակման, մասնավորապես այբուբենի ու ձևերի շնորհիվ, հետզհետև բնակչության մեծ մասը սկսեց դառնալ գրագետ: Մակայն զարգացման այդ հնարավորություններին չկարողացան հավասարապես օգտվել բոլոր ազգությունները, որի հետևանքով զրազիսության աստիճանի տարբերությունները սկսեցին ակնհայտորեն մեծանալ: Օրինակ, 1955 թվականի տվյալներով քուրքերի մեջ զրազետները կազմում էին 40%, իսկ քրդերի մեջ՝ 11% ¹⁰⁰: Զգալիորեն ցածր էին զրազիսության տոկոսները նաև արաբների մոտ՝ 22% ¹⁰⁰: Երև ենթադրենք, որ մախկիճում քրդերի մոտ տիրում էր քացարձակ անզրազիսություն, ապա ստացվում է, որ Հանրապետություն հռչակվելուց հետո, ամ- ցած 32 տարիների ընթացքում հազիվ 11%-ով քրդերի մոտ նվազել

Լր անգրագիտությունը:

Քրդերի զարգացման դժվարությունները կապված էին ոչ միայն պետական ծառայությունների անապասար քաժանման, այլև՝ ազգային ճնշումների և բռնությունների հետ: Դեռևս ուսումնասիրված չեն, քե ինչպիսի դժվարությունների առջև կանգնեցին, երբ իրենց տեղերը վերադարձան «բուրքական մշակույթը» յուրացնելու մկատատումներով արևմտյան վիլայեթներ արքորված քրդերը: Սակայն, կան փաստեր, որոնք խոսում են լուրջ դժվարությունների առաջացման մասին: Օրինակ, Էմրուլահ Գյունելը արևելյան վիլայեթների բշվառությունը բացատրում էր ոչ միայն ընդհանրապես բռնություններով, այլև՝ բռնագաղթով: Պակասում են մանրամասները, սակայն կան նաև այլ օրինակներ: Հիշենք դրանցից մեկը՝ Կլըմա աշիրերը, որը մախկիմում, որպես նստակյաց, քնակվում էր Դիարբեքիթի 6 գյուղերում, հետագայում քոչվորական կյանք էր վարում Էլազղում: Քոչվոր ցեղերին, առանց լուրջ վերափոխումների և պետական օժանդակության, ստիպելը նստակյացության, վերջին հաշվով խեղճացրեց նրանց, քանի որ խաշնայած ամասնապահները խիստ տուժեցին, զրկվելով շարժման հնարավորությունից, իսկ նստակյացության անցնելով՝ հարկադրված էին զբաղվել նաև երկրագործությամբ, որի համար ոչ մի փորձ և պատրաստություն չունեին:

Հետաքրքիր է Իսմայիլ Բեշիկչիի այն դիտողությունը, որ տարբեր ժողովուրդների բնակած գյուղերի և անգամ քաղերի միջև տնտեսական, սոցիալական, մշակութային զարգացման մակարդակի տարբերություններ կան¹⁰⁰, ընդ որում՝ այդ տարբերությունները հաստատում են ոչ բուրքերի առավել հետամնաց վիճակը: Բեշիկչին կանգ է առնում խիստ հետաքրքրական մեկ օրինակի վրա: Նա գրում է. «Ալժամի է ուսումնասիրության Աիլաթի (Աիլաթ, Խլաթ-Հ.Գ.) քաղապետության մաս կազմող Քըրքլար քաղի և Աիլաթին ենթակա նախկինում հայկական Կարմուզ (Նեիքյովրոս) ¹⁰⁰ գյուղի վիճակը: Թե՛ մեկը, քե՛ մյուսը գտնվում էին Աիլաթ քաղաքից մոտավորապես նույն հեռավորության վրա (9 կմ): Քըրքլարում բնակվում էին բուրքեր, իսկ Կարմուզում՝ քրդեր: Երկու բնակավայ-

րերի տնտեսական հիմքը հենվում էր գյուղատնտեսության վրա, Բըրբըլարում տնտեսական հարաբերությունները և Անլարի հետ ինտեգրացումը կրում էին ավելի դիմամիկ բնույթ: Արտադրության աճի միտումը պատճառ էր, որ մուսթ գործեն ավտոն և տրակտորը, որից հետո էլ՝ էլեկտրականությունը, ջուրը, տաղիոն և սպառման տարբեր ապրանքներ: Այնինչ Կարմուջ գյուղում չկա դրանցից և ոչ մեկը»¹¹¹:

Հնաաբրքրական է մաև այն, որ ախրող արտադրական հարաբերությունները զարգանում էին Կարմուջ գյուղի հաշվին: «Գյուղացիների մի զգալի մասը հողագուրկ էին: Մերձակա հողերը անօրինվում էին ավելի շատ Բըրբըլար քաղի բնակիչների կողմից: Կարմուջցիք այդ հողերը մշակում էին որպես մարաբաներ, օրթախցիներ և կամ որպես վարձակալներ»¹¹²:

Ինչպես նշում է Բեշիկչին, ամրավարար է Բըրբըլարի զարգացման ընթացքը քացատրել, առաջ քաշելով այն տեսակետը, որ «մա քաղապետության սահմանների մեջ է գտնվում և զարգանում է քաղապետության ընծայած հնարավորությունների շնորհիվ»¹¹³: Նրա կարծիքով, Կարմուջ գյուղը Օսմանյան կայսրության ժամանակ կամ Հանրապետության առաջին տարիներին հանդիպել է կենտրոնական իշխանությունների բուռն զայրույթին կամ տեղական բախումների ընթացքում ծանր հարված է ստացել և չի կարողացել վերստին վերականգնվել¹¹⁴: Բախումների տարբեր ժողովուրդների միջև չեն վերացել: Մեր կարծիքով, ո՛չ միայն կառավարող շրջանների վարած ազգային քաղաքականություն, այլև սոցիալ-տնտեսական սրակասությունների սրվելու հետևանքով հեռզհետև նոր կոնֆլիկտներ էին առաջանում տարբեր ժողովուրդների միջև, ըստ որում՝ այդ կոնֆլիկտից աուծելով դուրս էին գալիս նրանք, ովքեր ոչ բուրքեր էին, կամ նրանք՝ ովքեր գրկված էին բուրքական իշխանությունների հովանավորությունից: Օրինակ, նույն Բըրբըլար և հարևան գյուղերի միջև, երբեմն կոնֆլիկտներ էին առաջանում, և ավելի շատ Կարմուջ գյուղից էին ընտանիքներ գնում Դատվան ու աշխատանք «որոնում»¹¹⁵: Նման բախումներ էին առաջանում նաև Անլարի այլ գյուղերում քրդերի և չերքեզների միջև,

«որի հետևանքով կողմերից մեկը (մեր ենթադրությամբ՝ քրդերը-
Հ.Գ.) ստիպված էր լքել գյուղը, հաստատվել քաղաքներում և գյու-
ղաքաղաքներում, ընդհանրապես Դասովանում»¹⁰⁶:

Գաղթն արևելյան վիլայեթներում կրում էր առավել դիմա-
միկ բնույթ¹⁰⁷: Այդ միգրացիոն հոսանքների մեջ, որպես ամենից ա-
վելի շարժման մեջ գամվողների, կարելի է առամտնացնել թերեթե-
մեններին¹⁰⁸: «Թերեթեմենները, որոնք բնակվում էին մասնավորա-
պես Կարսի և Աղզրի շրջաններում, հողագործիկներ էին, ընդհանրա-
պես գեղած էին՝ Լանի լճի մերձակայքը, մասնավորապես՝ Անլարի և
Աղիլջեվազի (Ալջավազ) կողմերը: Այդ շրջանների գյուղերում
բնակվում էին շերբեզներ: Սակայն թերեթեմենները ավելի շատ էին
աճում և այդ ընթացքում տնօրինում սեփականությունն ու արտադ-
րությունը, որի հետևանքով անհամաձայնություններ էին առաջա-
նում կողմերի միջև և բուլլերը՝ հիմնականում՝ շերբեզները, վաճառե-
լով իրենց ամբողջ ունեցվածքը՝ լքում էին գյուղը և հաստատվում
Դասովանում: Հետաքրքրական է դիտել այդ երևույթները, օրինակ,
Անլարի ենթակա Դեվիլիկ, Հուլիկ, Յողուքյեմեզ գյուղերում»¹⁰⁹:

Նման կոնֆլիկտներ առաջանում էին ոչ միայն տարբեր
ազգությունների, այլև տարբեր դավանանքի պատկանողների՝
սուննիների և ալեվիների միջև: Նախկինում, օսմանյան սուլթան-
ների վարած քաղաքականության հետևանքով, այդ երկու դավա-
նանքին պատկանողներից ցարդ թշնամաբար էին մայում միմյանց,
հատկապես՝ գյուղերում¹¹⁰: Օրինակ, միմյանց աղջիկ չէին վերցնում
¹¹¹: Մուննին չէր ուտել ալեվիի պատրաստած կերակուրը¹¹²: Ալեվի-
ների և սուննիների փոխադարձությունների պատճառով տեղա-
շարժերի ընթացքում, սուննիները տիրացել էին մեծ կարողության
և մշակելի բերքատու հողերը գանվում էին նրանց ձեռքում¹¹³: Խա-
ռը բնակեցված գյուղերը սակավաթիվ էին: Խառը բնակեցված գյու-
ղերում սուննիները միշտ որոնում էին ալեվիներին գյուղից վտարե-
լու ուղիներ, որի հետևանքով սկսվում էին արյունոտ կռիվներ¹¹⁴:

Բերված օրինակներն ինչ-որ չափով կապվում էին ազրա-
բային հարցի սրման հետ, ըստ որում՝ կողմերից մեկն իր պահանջ-
ները լուծում էր մյուսի նույնի: Արևելյան վիլայեթներում և այլուր,

ալելիների և սուճնիների միջև տեղի են ունեցել մասսայական բախումներ՝ կապված սուճնիական հետադիմական շրջանների հետ¹²⁵։ Այնուամենայնիվ, այդ գործողությունները ևս բուրբուրվին զերծ չէին տնտեսական դրդապատճառներից։ Վերջին հաշվով ծառայում էին սուճնիական բուրժուազիայի և կալվածատերերի շահերին, քանի որ այդ հարձակումների ընթացքում սուճնիական ամբոխը ցարդում էր ալելիներին պատկանող վաճառատեղերը և խանութները, ինչպես օրինակ, Էլբիստանում (Ալբստան) և Քրոլդիանում¹²⁶։

Առանձին շրջաններում ազգային հարցի սրման արտահայտություն կարելի է համարել այն, որ զավառներում բնակվող հայերը, հաճախ հարկադրված էին հեռանալ իրենց բնակավայրերից, «խուճապահար և հեկիև» դիմում էին Ստամբուլ¹²⁷։

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԷՎԵԼՅԱՆ ՎԻԱՍՅԵԹՆԵՐՈՒՄ 1960-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1960 թվականի մայիսի 27-ին պետական հեղաշրջման հետևանքով իշխամությունը գրավեց Ազգային միասնության կոմիտեն, որը ժամանակավորապես ցրեց մեջլիսը, արգելեց կուսակցությունների գործունեությունը, վերջ տվեց 'Ինտելլատական կուսակցության գոյությանը:

Ազգային միասնության կոմիտեն, նոր սահմանադրության և ընտրական նոր Օրենքի մշակումից հետո, երկրի կառավարումը հանձնելու էր քաղաքական կուսակցություններին: 1960 թվականի N91 Օրենքով ստեղծվեց պետական սլլանավորման կազմակերպություն, որն ընդունվեց և հաստատվեց՝ 1961 թվականի սահմանադրական Օրենքով: Պլանավորման կազմակերպությունը, 1962 թվականի համար ժամանակավոր սլլան պատրաստելուց հետո, մշակեց զարգացման առաջին հնգամյա սլլանը 1963-1967 թթ. համար ¹⁰⁰:

Պլանում տեղ էին գտել սկզբունքներ, որոնք պահանջում էին ուշադրություն դարձնել առանձին շրջանների միջև գոյություն ունեցող անհամաչափություններին, զարկ տալ հետամնաց շրջանների, այդ թվում՝ արևելյան վիլայեթների, անտեսական զարգացմանը:

Այդ նպատակով առաջադրվում էին մի շարք միջոցառումներ՝ ինժեքաստրոկաուրային և հասարակական ծառայություններին հատկացվող պետական կապիտալ ներդրումների բաշխումը կատարել թույլ զարգացած շրջանների օգտին՝ խրախուսելու համար կապիտալի հոսքը դեպի թույլ զարգացած շրջանները, չնորհել մի շարք արտոնություններ՝ որոշ ժամանակով հարկերից զերծ մնալ, արտասահմանից առանց մարստուրքի մեքենաներ ներմուծել, վարկեր ստանալու վերաբերյալ դյուրություններ և այլն:

Մակայն տնտեսական զարգացման սլլանավորումն ընդ-

հանրապետ և սլլանով առաջադրված խնդիրները մասնավորապես շին ընդունվել կատարարող շրջանների կողմից, որովհետև իշխանության պարագլուխները գտնվում էին ակամա սլլան կատարողի դերում: Այդ պատճառով ամերածեշտ ուշադրություն չդարձվեց սլլանով առաջադրված խնդիրներին: Օրինակ, սլլանում մախատեպում էր անցկացնել հողային ռեֆորմ¹²⁹, որը պարտավորեցնում էր մահ 1961 թվականի սահմանադրությունը, մախատեպում էր մահ վարչական ռեֆորմ¹³⁰ կապված սլլանավորման անցնելու հետ¹³¹: Սահայն կատարարող շրջանները, սլլանի ընտրվածն ժամանակ կամ հետագայում՝ սլլանի կատարման ընթացքում, այդ հարցերն անտեսելով, մերժեցին առաջադրված փոփոխությունները¹³²:

Իշխանության պարագլուխները, կոալիցիոն կատարարությունները և հետագայում 1965 թ. նրանց հաջորդող Արգարության կուսակցության կատարարությունն ամերածեշտ ուշադրություն չդարձրեցին մահ արևելյան վիլայերների զարգացման հարցին¹³³՝ հակառակ ընդդիմադիր կուսակցությունների, մտավորականության և արևելյան վիլայերների բնակչության պահանջներին: Այդ են վկայում արևելյան վիլայերների զարգացման համար տրամադրված միջոցների չափերը, նրանց կառուցվածքը և սլլանի կատարման աստիճանը:

Ըստ Իբրահիմ Ակսեհի մի ուսումնասիրության, 13 արևելյան վիլայերներում, առաջին հնգամյա սլլանի հինգ տարիների ընթացքում (1963-1967 թթ.) շատ քիչ միջոցներ տրամադրվեցին նրանց զարգացմանը: Հնգամյակի առաջին տարում տրամադրված միջոցները կազմում էին պետական կապիտալ ներդրումների միայն 6,2%-ը: Հետագա տարիներին արևելյան վիլայերների բաժինը, աստիճանաբար աճելով, հնգամյակի վերջին տարում կազմեց պետական կապիտալ ներդրումների 10,8%-ը: Բնակչության թվի հարաբերությամբ, նույնիսկ այդ դեպքում, շատ քիչ էր արևելյան վիլայերների բաժինը: Աճողը հնգամյակի ընթացքում 13 արևելյան վիլայերներում բնակչության մեկ շնչին ընկնող պետական կապիտալ ներդրումները տարեկան միջին հաշվով կազմեցին 168 լիրա, իսկ Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 234 լիրա, ինչպես ցույց

Լ տրվում N4 աղյուսակում:

Աղյուսակ 4*

**Բնակչության մեկ շնչին ընկնող կապիտալ ներդրումները
(լիրաներով)**

	Արևելյան	Մնացյալ	Ամբողջ
Թվական	13	54	
	Փյունյեցիներ	Փյունյեցիներ	Թուրքիայում
1963	87	182	171
1964	128	213	203
1965	162	239	230
1966	211	256	251
1967	246	279	275
Միջին հաշիվ			
(1963-1967)	168	234	226

* "Առաջ", 8.7.1967

Նման ընթացքը ոչ միայն չէր կարող վերացնել արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև գոյություն ունեցող ամհամաչափությունը, այլև զգալիորեն նպաստում էր դրա խորացմանը: Այդ ամհամաչափության խորացմանն իր հերթին նպաստում էր պետական կապիտալ ներդրումների կատարվածքը: Հնգամյա պլանը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերին կարևոր դեր ընծայելով համդերձ, առաջնահերթ նշանակություն էր տալիս արդյունաբերության զարգացմանը, որովհետև այն դիտվում էր որպես զարգացման էիմնական ուղի, այն սպառնալուով, որ նախատեսվում էր գյուղական յրավորությանը մասամբ արդյունաբերության մեջ ներգրավելու շնորհիվ մեղմացնել ագրարային հարաբերությունների հետևանքով գյուղում տիրող սոցիալական հակասությունները: Այդ նպատակով համեմատաբար մեծ միջոցներ էին տրամադրվում արդյունաբերության զարգացման համար, չնայած բնակչության փոքր մասն էր գրադվում արդյունաբերության մեջ՝ գյուղատնտեսության համեմատությամբ: Իսկ արևելյան վիլայեթներում, ընդ-

հակառակը, ավելի մեծ միջոցներ տրամադրվում էին գյուղատնտեսության զարգացման համար¹²⁶։ Ազրբային հարաբերությունների անփոփոխ սխեմաներում այդ միջոցները օգնում էին գյուղի ունևոր խավերի և կապիտալիստների հարստացմանը։

«Լեռջապետ, պետք է արժանագրեչ, որ արևելյան վիլայեթներում ցածր են եղել պլանի իրականացման տոկոսները։ Օրինակ, երև ամբողջությամբ վերցրած թուրքիայում սլլանով մախատեսված պետական կապիտալ ներդրումները իրականացվել են 1963 թ.՝ 89,5%-ով, սպա արևելյան վիլայեթներում այդ տոկոսը երբևիցե չի անցել 65-ից¹²⁷։

Թեև, ըստ վիլայեթների կամ շրջանների, երկրորդ հնգամյա պլանի (1968-1972 թթ.) աղյուսներն ամփոփող նյութերը սակասում են, սակայն այն իր բովանդակությամբ և կիրառությամբ առաջին հնգամյա սլլանի շարունակությունն էր։ Ավելին, պատրաստվել էր իշխանությանը տիրող Արդարության կուսակցության սոցիալ-տնտեսական հարցերում վարած քաղաքականությանը համապատասխան։ Օրինակ, ի տարբերություն առաջին հնգամյա սլլանի, երկրորդ հնգամյա սլլանը սարքերարտա խուսափել էր տիրող կարգերում փոփոխություն մախատեսող կոնկրետ առաջարկներից, ինչպես հողային և վարչական ռեֆորմները¹²⁸։ Երկրորդ հնգամյա սլլանի կատարման ընթացքում մեջլիսում արված հայաարարությունները, մամուլում կրակարակված նյութերը խոսում էին այն մասին, որ կառավարող շրջանները, ըստ արժանափոյն, կարևորություն չեն տալիս արևելյան վիլայեթների զարգացմանը։ Իսկ արևելյան վիլայեթների զարգացման համար մախատեսված մի շարք միջոցառումները՝ դեպի արևելյան վիլայեթները մասնավոր կապիտալի հոսքը իջրախուսելու մարտակով խոստացված արտոնությունները, ոչ մի աղյուսը չունեցան։ Ամենար եղավ համոզիպել որևէ մեկին, որը լուրջ կապիտալ ներդրումներ կատարել արևելյան վիլայեթներում¹²⁹։

Այդպես էլ չվերացավ արևելյան վիլայեթների և թուրքիայի մնացյալ մասի միջև գոյություն ունեցող անհամաչափությունը։ «Երև քարտեզի վրա արևելյան վիլայեթներին արևմուտքից անջատող

մի ուղիղ գիծ քաշեք. - գրում է ցրագրող Իլիան Սելչուկը, ապա այդ ուղիղ գծի աջ կողմում կնկասեք դատարկություն: Պետական ներդրումները և պետության օժանդակությունը վախելով մասնավոր ներդրումները կենսորոնացված են արևմուտքի որոշ շրջաններում»¹⁰⁷: Ի դեպ, բոլորովին հակասակը չէր պնդում նաև վարչապետ Մուխյանն «Նեմիթելը: Նա, 1970 թվականին, էր գրում մի կատակարարական հրապարակում արտասանած ճառում հայտարարեց. «Մեք երկիրը հետ է մնացել: Արևելյան վիլայերները շատ ազնվի հետ են»¹⁰⁸: Իսկ աչ կարծիքների համաձայն, այդ տարբերությունները ո՛չ միայն կան, այլև ժամանակի ընթացքում նեծանում են¹⁰⁹:

Այնուամենայնիվ, չի կարելի ամուսնել այն փաստը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո կատավարող շրջանները հետզհետե ազնվի և ազնվի էին շահագրգռվում արևելյան վիլայերներով: Դա կարելի է քացատրել նրանով, որ կատավարող շրջանները ստիպված էին հաշվի առնել արևելյան վիլայերների բնակչության և ընդդիմադիր կուսակցությունների պահանջներն ու որոշ զիջումներ անել, իրականում, ինչպես տեսանք, կատավարող շրջանները միշտ էլ ունեին որոշ դրդապատժառուներ՝ շահագրգռվելու արևելյան վիլայերներով: Այդ դրդապատժառուները ժամանակի ընթացքում ակտիվացել էին, և առաջացել էին նորերը:

Այդ ակտիվացումը հետևանք էր որոշ առաջընթացի: Թուրքիան բոլոր դեպքերում 20-ական թվականների Թուրքիան չէր: Ոչ քիչ ան էր սարել կապիտալիզմը (պետական կամ մասնավոր), այնքան, որ կարելի էր, թեկուզ ծրագրի սահմաններում զարկ տալ արևելյան վիլայերների արդյունաբերությանը և արտադրամիջոց առահանել Միջին Արևելքի երկրները¹¹⁰:

Արևելյան վիլայերները այլևս 20-ական թվականների վիլայերները չէին: Սպառնան մի շարք սպառնքների պահանջարկը նեծացել էր և շահավետ կլիներ հիմնել մի բանի արդյունաբերական կամ արդյունահանող ձեռնարկություններ՝ շրջանի կարիքները քավարարելու համար: Իրականում մի շարք սպառնքների սրահանջարկն արևելյան վիլայերներում նախկինում էլ փոքր չէր, սակայն բուրքական արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիան

ընկնելով ավելի հեշտ և խոշոր շահույթների հետևից՝ չէր ձգտում բավարարել այդ կարիքները: Օրինակ, մի շարք քաղաքներում, անգամ Էրզրումում, հնարավոր չէր հայրենային փայտի, փայտածուխի, քարածուխի մասն վառելամյութեր, և քնակչությունը ստիպված որպես վառելամյութ օգտագործում էր արաբը: Ավելին, Միրզա Գյոկզյոլը, անդրադառնալով հյուսիսարևելյան վիլայեթների վիճակին նշում է, որ «արաբի օգտագործումը շրջանում այնքան է տարածված, որ զինվորական միավորումներն անգամ ցեղուցման նպատակով անհրաժեշտ արաբը զննելու համար ծանուցում են տալիս տեղական բերքերում»¹⁰: Ապրանքը գտնվելու դեպքում խիստ բարձրանում է ապրանքի գինը փոխադրական ծախսերի և դժվարությունների հետևանքով: Օրինակ, Կանում, 1963 թվականին մեկ տուպրակ ցեմենտն արժեք 20 լիբա, այն դեպքում, երբ Ադանայի ցեմենտի գործարանը տեղում այն վաճառքի էր հանձնում 8,5 լիբայով¹⁰:

Արևելյան վիլայեթների քնակչության և քնդիմադիր կուսակցությունների պահանջները կառավարող շրջաններին ստիպեցին ավելի մեծ մասշտաբներով պետական և մոնոպոլիստական կապիտալը մտցնել արևելյան վիլայեթները: «Միլլիյեթ» բերքը հարողում էր, որ «արևելյան վիլայեթները զարգացնելու» և արդյունաբերական ապրանքների արտահանումն ավելացնելու նպատակով պետական պլանավորման կազմակերպության նախաձեռնությամբ հիմնվեց «Արևելյան Հողիմզ» անունով մի ընկերություն, որը խոշորագույնն էր Թուրքիայում: Ընկերությունը ֆինանսավորելու էին քուրդական շորջ տասը բանկ և մի շարք խոշոր կապիտալիստական ընկերություններ: Ընկերությունը տեքստիլագործության, սննդաարդյունաբերության և մետաղագործության ճյուղերում ունենալու էր մեծ գործունեություն և ասպիցին հեթքին իննը գործարաններ էր հիմնելու հետամնաց ուրը վիլայեթներում՝ Կարս, Էրզրում, Ադրը, Էլազըզ, Մալաթիա, Դիարբեքիթ, Ռոժա և Տրասպիզոն¹⁰:

Հնարավոր էր, որ օտարերկրյա կապիտալը նույնպես օգուտներ կբաղեր արևելյան վիլայեթները «զարգացնելու» աշխա-

տամբին մասնակցելուց: Թուրքիայի գյուղատնտեսական գրասենյակների միության զլխավոր քարտուղար Ջերի Յուզեքյուրքը հանդիպումներ ունենալով մի քանի արևելյան վիլայեթների (Էրզրում, Կարս, Էրզինջան) գյուղացիների, ըստ երևույթին գյուղական վերնախավի հետ, հարտնել էր, որ «ԱԻԳ»-ի աներիկյան օժանդակության կազմակերպության հետ համատեղ մշակելու են արժանիքի մի ծրագիր, որը ընդգրկելու էր արևելյան Անատոլիայի հյուսիսային, միջին և հարավային վիլայեթները: Հիմնելու էին գյուղատնտեսական արդյունքները մշակող գործարաններ»¹⁰⁶:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մի քանի խոշոր քաղաքների արագ աճը, մասնավորապես գյուղական շրջվոր բնակչության հոսքը դեպի այդ քաղաքները, թաղապետություններին կանգնեցրին անլուծելի դժվարությունների առջև, ինչպես, օրինակ, ջրի մատակարարումը կամ տարբեր ծառայությունների կազմակերպումը: Կարիք զգացվեց միջբնակչոն հոսանքներին տարբեր ուղղություններ ստալու համար ստեղծել «ձգողության» նոր կենտրոններ, որտեղ կենտրոնացված լինեին արդյունաբերությունը, առևտուրը կամ պետական ծառայությունները: Պետական պլանավորման կազմակերպության կողմից նախատեսվում էին արևելյան վիլայեթներում այդպիսի քաղաքները դարձնել կենտրոններ՝ Էրզրումը, Էլազըղը, Դիարբեքիը և Անթերը¹⁰⁷:

Դժվար չէ նկատել, որ արևելյան վիլայեթները զարգացնելու վերաբերյալ գանկությունների հիմքում ընկած էին նորահայտ դոդապատմաառներ:

Հարևան սոցիալիստական երկրների նվաճումները, արաբական երկրներում անցկացվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները մեծ արձագանք էին գտնում Թուրքիայի աշխատավոր զանգվածների և առաջադիմական մտավորականության շրջանում, նրանց գոտեսպնդում ժողավրդավարության համար մղված պայքարում:

Կառավարող շրջանների համար անախոթ՝ այդ արտաքին ազդեցությունները այլազան պատճառներով (հարևանություն, շփումներ, ազգային, ցեղային ընդհանրություններ, ռազլտեադր-

դումների ընդունում և այլն) ավելի հեշտությամբ էին բափանցում սահմանամերձ շրջանները: Կառավարող շրջանները միշտ դիմում էին սահմանամերձ շրջաններում հսկողությունն ու ճնշումը ուժեղացնելու, ազգայնական, պանթուրքիստական ճառերով աշխատավոր զանգվածներին մոլորեցնելու մեթոդին: Մակայն տարածվեց այն միտքը, որ քաղաքական և գաղափարախոսական ճնշումն ինքնըստինքյան բավարար չէր հակազդելու արտաքին այդ ազդեցություններին, սխալ էր դիմել նաև տնտեսական որոշ միջոցառումների, ինչ-որ չափով զարգացնելու սահմանամերձ շրջանները՝ նպատակ ունենալով մեղմացնել այն հակադրությունը, որ գոյություն ուներ Թուրքիայի սահմանամերձ շրջանների և հարևան երկրների միջև: Ըստ որում, արտաքին ազդեցությունների հակազդելու այդ ձգտումը միաժյուսվում էր ասրատեգիական մտահոգությունների, որոնք, իբր, նպատակ ունեին ավելացնել երկրի պաշտպանողականությունը: Նման պայմաններում հայասնի նրապարսկազիր Վա-Նյուն (Վալա Նուրեդդինը) գտավ, որ ասրատեգիական սխալ է սահմանամերձ շրջանների զարգացման համար հոգ չառնելը: Նրա կարծիքով, ընդհակառակը, է՛լ ավելի պետք էր հոգ տանել այդ շրջանների զարգացման մասին, ավելացնել սահմանամերձ շրջանների պոտենցիալը և՛ բնակչության քանակով, և՛ զարգացման մակարդակով:

Վա-Նյուն հիշեցնում էր, որ այդ կարծիքը բաժանում է նաև պետական և գինվորական փորձառու գործիչներ, որոնց հետ ինքը մոտիկից շփվել էր ¹⁰⁶:

Իսկ Անկարայի համալսարանի քաղաքական գիտությունների ֆակուլտետի քաղաքական և տնտեսական աշխարհագրության դասախոս դոկտ. պրոֆ. Համիդ Սադի Մելեքը, 1955 թվականի սովյալներով, ուսումնասիրելով քնակչության աշխարհագրական տեղաբաշխումը, համզեց այն եզրակացության, որ մեծ կարևորություն պետք է տալ սահմանամերձ շրջանների զարգացմանը, քնակեցմանը, մասնավորապես նեժ, բազմամարդ քաղաքների ստացացմանը, որպես տնտեսական-մշակութային խոշոր կենտրոնների, հակառակ հարևան երկրների: Ինչպես ինքն է ձևակերպում,

հարևան երկրների դեմ պայքարն ունի երկու ուղղությամբ. բնակչության խտությունը և մշակութային կենտրոնի գերազանցությունը:

Համիդ Սադի Մելեհի կարծիքով, այդ տեսակետից հոգատարության կարիք զգացող երկու շրջաններ կան Թուրքիայում:

Առաջինը Կարսի-Էրզրումի շրջանն է, որը թեև բնակչության խտությամբ Թուրքիայի այլի ընկնող շրջաններից մեկն է, այնուամենայնիվ, այդ խտությունն այնքան բարձր չէ, որքան այն շարունակում է բարձրամալ Թուրքիայի սահմաններից դուրս ¹⁰, հարևան երկրներում: Նրա կարծիքով, խիստ բնակեցված մի շրջանի կողքին մտք բնակեցված շրջանի առկայությունն առաջիկայում կարող է անսպասելիություններ ներկայացնել մտք բնակեցված շրջանի համար: Այն պեսք է լցնել ¹¹, որպեսզի կարողանա պայքարել քաղաքական սահմաններից դուրս շարունակվող խտությունների դեմ ¹²: Ինչ վերաբերում է մշակութային կենտրոնի գերազանցությանը, ապա Համիդ Սադի Մելեհի կարծիքով, անհրաժեշտ է ունենալ նման մի կենտրոն՝ պատմական կենտրոն հանդիսացող Երևանի դեմ ¹³: Նա գոտոնակությունը նշում է, որ Էրզրումում Աբաբյուրքի անվան համալսարանի հիմնելը այդ ուղղությամբ արված մի քայլ է ¹⁴:

Երկրորդը Արևելյան Միջերկրականի, հիմնականում Կիլիկիայի շրջանն է, որը Միլիայի հյուսիսային շրջանի հետ կազմում է աշխարհագրական ամբողջություն: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը այդ շրջանն ամբողջությամբ գտնվում էր Օսմանյան կայսրության կազմում, որպես առանձին վիլայեթ՝ Հալեպի վիլայեթ: Այն ժամանակ Հալեպ քաղաքն ամբողջ շրջանի խոշորագույն տնտեսական-վարչական կենտրոնն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հաստատված քաղաքական սահմանները շրջանը բաժանեցին երկու մասի: Համիդ Սադի Մելեհի կարծիքով, «կամա թե ակամա առաջացել է պայքար մշակութային կենտրոնի համար» և 1939 թվականին Միլիայի հողերից Անթաբիայի և Իսկենդերունի անցումը Թուրքիայի՝ մի քայլ էր այդ հարցն ի նպաստ Թուրքիայի լուծելու ուղղությամբ ¹⁵: Այնուամենայնիվ, այստեղ դարձյալ զգացվում էր մշակութային կենտրոն ունենալու

կարիքը՝ պատմական կենտրոն հանդիսացող Հայեալի դեմ ¹⁶⁶։ Համիդ Մադի Սելենը գոհունակությամբ նշում է, որ արագորեն աճում է Բակենդերուն քաղաքը ¹⁶⁷։

Եշենք, որ Անկարայի համալսարանի քաղաքական գիտությունների ֆակուլտետի ուսանողներից մեկը, հանդես գալով «Ջում-հուրիյեթ» թերթի ազատ սյունակում, (առանց Երևանի ամուսնը էի-շելու) կրկնեց Երևանի և Հայեալի ազդեցությանը հակադրվելու վերաբերյալ իր դասախոսի մտքերը ¹⁶⁸։

Կարծում ենք, որ արևելյան վիլայեթների խառքյունը քարծրացնելու անհրաժեշտությունը բաժանող այդ կարծիքների հիմքում ընկած են քաղաքական-ստրատեգիական նույն մասնագությունները, թեև ոչ միշտ են քացահայտվում այդ «անհրաժեշտության» դրդապատճառները։ Որպես օրինակ բերենք Շեվքեթ Մյուրեյայի հեռակալ կարծիքը. «Ազգային քաղաքականության հիմքը պետք է լինի ոչ թե արևելյան վիլայեթների դատարկվելը բնակչությունից, այլ ընդհակառակը՝ նրա բնակեցումը։ Այդ բնակեցման հարցում, գիտակցորեն անցկացվող մի արդյունաբերականացում, այսինքն՝ տեխնիկական և մշակույթը արևելյան վիլայեթներ տանելը պետք է լինի պետության մեծ պայքարը, այն էլ՝ շտապ և կազմակերպված պայքարը» ¹⁶⁹։

Արտասրին ազդեցություններին հակադրվելու ցանկության արտահայտություն է, որ չնայած արևելյան վիլայեթների մի շարք քաղաքներում քացակայում էր էլեկտրիֆիկացումը, կամ հեռու էր սրահանջմունքները քավարաբեյուց, արդեն սկսվել է մի քանի գյուղերի էլեկտրիֆիկացումը։

«Ջում-հուրիյեթ» թերթի թղթակից Մազուն Թամժուն նշելով այն փաստը, որ Մարդինի վիլայեթի միայն 13 գյուղերում էլեկտրականություն կա, գրում է. «Որպեսզի օտարի առաջ անդրալի լինի, ներկայումս մեր մեծերը հրամայում են, որ էլեկտրաֆիկացվեն սահմանամերձ գյուղերը, որոնք համդիսակաց կողմից դիտվելու դեպքում կշողան լույսերի մեջ» ¹⁷⁰։

Ֆաղաքական դրդապատճառներից մեկը, որը կառավարող շրջաններին դրդում էր շտապագրգովել արևելյան վիլայեթներով, յր-

դական հարցն է:

Ամեն անգամ, երբ աշխուժանում էր ազգային իրավունքների համար պայքարն Իրաքյան Բուրդիստանում կամ Թուրքիայի քրդաբնակ վիլայեթներում, արևելյան վիլայեթներում ուժեղանում էին ճնշումն ու բռնությունները:

Թուրքական առաջադիմական մտավորությունը, թեև ոչ հետևողականությամբ, սակայն մեղադրեց կառավարող շրջաններին՝ քրդերի դեմ գործադրվող բռնությունների համար: Նույնիսկ մտավորականության կամ բյուրեղաստիպի հետադեմ մերկայացուցիչներն արտահայտվեցին ափսոսող, անսելի բռնությունների դեմ, քանի որ դրանք հակառակ արդյունքն էին տալիս՝ քրդերին մղում հակադրվել պետությանը, բուրքական ազգայնականությանը և խափանում քրդերին ծուլելու հեռանկարները:

Հեռևաբար, բռնությունը «դատապարտող» կարծիքների հիմքում միշտ չէ, որ ընկած են ժողովրդավարական կամ հումանիտական սկզբունքներ: Բացի դրանից, սոցիալ-քաղաքական ինչպիսի հայացքների հետ էլ առընչվեին այդ կարծիքները, շտրագվեցին կառավարող շրջանների կողմից: Ուստի այդ կարծիքները, որոնց ստորև կծանոթանանք, պատմության համար արժեքավոր են նրանով, որ ուղղակի կամ անուղղակի հաստատում են կառավարող շրջանների և տեղական իշխանությունների խտրական վերաբերմունքը, գործադրված ճնշումն ու բռնությունները և քրդական հարցի լուծման համար առաջարկում տնտեսական-մշակութային միջոցառումներ, որոնք, թեև ոչ անմիջապես, մերժումներից ու տատանումներից հետո, հեռզինտես յուրացվում են կառավարող շրջանների կողմից:

Հրապարակագիր Ռեֆիկ Նոյանը 1953 թվականին, «Լաթան» թերթի մի խոմբ թղթակիցների հետ արևելյան վիլայեթներն այցելելուց հետո, գրեց, որ շրջանում ճանապարհներից հեռու են պահանջումները բավարարելուց և գյուղերի մեծ մասում դպրոցներ չկան: Ուստի առաջարկում էր առաջին հերթին զարկ տալ ճանապարհաշինարարությանը և դպրոցական ցանցի ընդարձակմանը՝ վերացնելու համար բնակչության մեջ տարածված այն համո-

զումը, որ «կատավարությունը չի հազում մեր մասին», կամ «չեն ուզում, որ սովորենք»¹⁰⁸:

Նման առաջարկվելի կատարում էր մահ հայանի իրապարակագիր Ֆեննի Բաշկուտը, որն ավելի բացահայտ ձևով էր կանգնած բուրքացման դիրքերում: Նա թեև ծուրքիայի քրդերին ու աբաբներին էր ծագումով բուրք համարում, այնուամենայնիվ քննության էր առնում այն հանգամանքը, որ ազգային ընդհանրություններից բացակայում էին լեզվի և այսպես կոչված շահերի ընդհանրությունը: Նա ավստասանքով արձանագրում էր, որ քրդերեն կամ արաբերեն են խոսում արևելյան վիլայեթների բնակչության կարևոր մի մասը, օրինակ՝ Բիրլիսում՝ 63%-ը, Դիարբեկլիում՝ 64%-ը, Հարյարիում՝ 88%-ը:

Նրա կարծիքով, եթե իշխանություններն ուզում են, իրոք, ձեռք մեկնել արևելյան վիլայեթներին, ապա ամենից առաջ պետք է գրադվել լեզվի հարցով¹⁰⁹, այսինքն՝ բուրքական դպրոցների ցանցն ընդարձակելու շնորհիվ ավարտել ձուլումը: Չմայած ազգայնակաճությունը, ըստ էության, այն գաղափարախոսությունը չէ, որ կարողանա իր շուրջը համախմբել ոչ բուրք ժողովուրդներին, սակայն հողվածագրի կարծիքով, արևելյան վիլայեթների զարգացմանը ինչ-որ շահով հետաքրքրվելը կհեշտացնի այդ համախմբումը, ընդհանուր շահերի գիտակցության առաջացումը: Նա, անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Ժնշ վերաբերում է շահերի միասնության, ցարդ ինչ օգուտներ ենք ապահովել այդ շրջանին (արևելյան վիլայեթներին - Հ. Գ.) որ նման եզրակացության հանգևեր: Դպրոցներ կա՞ն: Ծանաչարիներ կա՞ն: Ձուր կա՞: Բժիշկներ կա՞ն: Բնակարաններ կա՞ն: Ժանդարներիայից րացի նրանց ի՞նչ ենք սարել, որպեսզի նրանք հնարավորություն ունենալին մտածելու, թե մեզ հետ ունեն շահերի ընդհանրություն»¹¹⁰:

Բարձրաստիճան գիմնորական Զարուկ Գյուվենքյուրքի, կատավարության ներկայացրած 19. 9. 1967 թվակիր գաղտնի տեղեկագրում¹¹¹, խոսելով քրդական վտանգի լրջության մասին՝ առաջարկել է մի շարք միջոցառումներ՝ վնասազերծելու այդ վտանգը, այդ թվում՝ այնպիսի միջոցառումներ, որոնք վերաբերում են արևել-

լյան վիլայերների գաղզացմանը: Ֆարոս Գյուվենթյուրքը իր տեղեկագրով կառավարությանն առաջարկել է «Հարավ-արևելյան վիլայերներում ամենակարճ ժամանակում ավարտել հասարակական, մշակութային, տնտեսական միջոցառումները: Ճիգրե-Միլոպիի¹⁰⁰ շրջանում պետական անկառիճ պատկանող մեկի փոխարեն 50-60 օրինակելի խոշոր տնտեսություններ հիմնել տրված հողերում, Միկրոյի և Լանի շրջաններում արագորեն զարգացնել շաքարի և ցեմենտի արդյունաբերությունը»¹⁰¹:

Հայտնի պետական-քաղաքական գործիչ Ավնի Դողանը, որը արևելյան վիլայերներում բարձր պաշտոններ է վարել և քաջատեղյակ է քրդերի կենցաղին, բարբերին, սովորություններին ու ձգտումներին: «Դյունյա» քերթի 1962 թվականի սեպտեմբերի 3-10 համարներում հրատարակել է մի հոդվածաշար, որտեղ հայտնում է, որ ճնշումն ու բռնությունները ոչ մի արդյունք չեն ունեցել քրդական հարցի լուծման գործում: Ավնի Դողանը կառավարությանը առաջարկում է հոգ տանել արևելյան վիլայերների տնտեսական զարգացման համար, ընդարձակել դպրոցական ցանցը, քուրդ երեխաներին փոքր հասակից դաստիարակել պանթուրքիզմի ոգով օգտագործելով մահ մահմեդական կրոնը: Ավնի Դողանի կարծիքով, իբր, «ոչ բուրբակյան տարրերը անհրաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելուց հետո, իրենք արդեն կգիտակցեն, կըմբռնեն բուրբակյան կուլտուրայի դերն ու նշանակությունը, աստիճանաբար կմերձեցան մահ բուրբակյան լեզվին և կուլտուրային, և, դրանով իսկ, ասանց լուրջ դժվարության կլուծվի արևելյան վիլայերների հարցը»¹⁰²:

Հրատարակախոս Կայիան Սաղլամերը հավանություն չի տալիս բուրբակյան պաշտոնական տեսակետը պաշտպանող բարձրաստիճան մի բուրբ գիմկոդականի այն կարծիքին, ըստ որի թուրքիայում քրդական հարց չկա և «երե իցոք թուրքիայում գոյություն ունի քրդական սոցիալականություն, ասլա գլուխ բարձրացնելու դեպքում ունենք այնքան ուժ, որ կարող ենք անմիջապես ճնշել»: Կայիան Սաղլամերի կարծիքով, ճախքան արյունահեղության հասցնելը, պետք է որոնել հարցի լուծման այլ ուղիներ¹⁰³:

Քրդական հարցը լուծելու համար արևելյան վիլայեթները զարգացնելու գաղափարը, շահավելով բացառությունները, արժանացել էր ընդհանուրի, այդ թվում՝ կառավարող շրջանների հավանությանը: Այդ պատճառով մենք զանց առանց այն կարծիքները, որոնք առաջարկում էին ոչ միայն տնտեսական-մշակութային, այլև սոցիալական միջոցառումներ, ինչպես հողային ռեֆորմը, բանի որդրանք դեռ յուրացված չէին կառավարող շրջանների կողմից: Ուստի բերում ենք մտավորականության «առաջադիմական» բնին պատկանող այդ կարծիքներից միայն մեկը՝ ցույց տալու համար, որ անգամ սոցիալական վերափոխումներ անցկացնելու գաղափարի հիմքում ընկած էին ավելի շատ քաղաքական, քան սոցիալական մտահոգություններ: Ըստ այդ կարծիքներից մեկի, արևելյան վիլայեթներում պետական տնտեսությունների կողքին շտապ կերպով պետք էր հաստատել այդ տնտեսությունների օժանդակությունը վայելող մանր հողատնտեսականատիրություն: Հողային ռեֆորմի ձգձգումը վտանգավոր էր: Եթե արևելյան վիլայեթներում գյուղացիները արագ կարգով մանր սեփականատիրությանը տիրաճախեին, Թուրքիան կվայելեր իրեն կապված, խելացի և աշխատասեր զանգվածների օգնությունը: Հակառակ դեպքում այս ընդարձակ տարածությունները, որոնք, ինչպես ներկայումս թվում է, թե կարելի էր աղաների, բեյերի, շեյխերի ու աղանդների ձեռքում պահել, վաղ թե ուշ կարող էին մեծ անկարգությունների քառերարեն հանդիսանալ ¹⁰⁰:

Հետաքրքիր է, որ անգամ իրենք իրենց սոցիալիստ համարող մի շարք մտավորականներ մտածում էին քրդական հարցը «լուծել», առանց հարգելու քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքները: Իսմայիլ Բեշիկչիի վկայությամբ մի շարք գիտնականներ և գրողներ ասում են. «արևելյան վիլայեթներում քրդական ազգայնականությունը արժարժողները, հարցին աշխուժություն տվողները աղաներն են, շեյխերը և ցեղապետերը: Նրանց կվերացնենք, և իրականացնելով սոցիալիզմը, վերջ կտանք ժողովուրդների՝ միմյանց շահագործելուն: Այսպիսով, վերացրած կլինենք քրդական ազգայնականությունն էլ, քրդերեն լեզուն էլ» ¹⁰¹:

Բավարար համարենք բերված օրինակները և ամփոփումը կատարենք Դոդամ Ավջորդու խոսքերով. «Բոլորի համար գաղտնիք չէ, որ վերջին տարիներին արևելյան վիլայեթները զարգացնելու գաղափարի հիմքում ընկած է մակ քրդական հարցում ինչ-որ լուծում գտնելու ցանկությունը»¹⁰⁶:

Ինչպիսին էլ լինի քրդական հարցի կապը սոցիալ-տնտեսական հարցերի հետ, կասկած չի կարող լինել, որ ազգային հարցը, ըստ էության, չի նույնանում սոցիալ-տնտեսական հարցերի հետ: Հետևարար, կառավարող շրջանների կողմից նախատեսված միջոցառումները խիստ անբավարար են սոցիալ-տնտեսական հարցերը լուծելու տեսակետից, առավել ևս՝ անգոր են լուծել ազգային հարցը:

Իրականում այդ միջոցառումները մերք բացահայտ, մերք բողարկված ձևով ձգտում էին քրդերին ձուլելու շնորհիվ լուծել ազգային հարցը: Բացահայտ, կամ ոչ, ենթադրվում է, որ այդ միջոցառումների հեռանկարով առաջացած փոփոխությունները կօգնեն՝ քրդերին ձուլել բուրբերին: Չարգացման ընթացքում բուրբ ազգայնականների կողմից ամեն մի ընդհանրության առաջացում ընդունվում էր որպես ազգային ընդհանրության. նոր մշան: Օրինակ, տնտեսական ինտեգրացումը դիտվում էր որպես ազգային ինտեգրացման հասնելու ուղիներից մեկը¹⁰⁷, ըստ որում՝ ազգային ինտեգրացում ասելով հասկացվում էր ոչ բուրբ ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ քրդերի, միաձուլումը բուրբերին¹⁰⁸:

Այդ տեսակետից, բուրբ ազգայնականներին լավատեսության էր մղում այն, որ քրդերի մոտ դեռ զերիլչխում էր ոչ թե ազգային գիտակցությունը, այլ՝ ցեղային պատկանելությունը զգացումը: Բրդական ցեղերը դիտվում էին որպես ազգային գոյն չունեցող միություններ:

Հակառակ այն բանին, որ Նրկերոզը համաշխարհային պատերազմից հետո կառավարող շրջաններն ավելի ու ավելի էին շահագրգռվում արևելյան վիլայեթներով, սակայն ժամանակի ընթացքում անհոսնաշափությունը՝ արևելյան վիլայեթների ու Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև առավել խորացավ, այլ կերպ ասած, ավելացել

էր արևելյան վիլայերների հարաբերական հետամնացությունը:

Թև այսուհետև զարգացման տեմպերի ինչպիսի տարբերություններ կիրենն արևելյան վիլայերների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև, փաստերը ցույց են տալիս, որ բն' մեկուս, բն' մյուսում առաջընթացն իրականացվում էր տիրապետող դասակարգերի օգտին՝ քնակչության մեծ մասին հետամնացության, բշվատության և տղխտության դատապարտելու շնորհիվ: Այդ բացատրությամբ այն հեռ էր մնում պահանջների աճից, կապված՝ մի կողմից՝ քնակչության աճին, որը կրում էր բավականին դինամիկ բնույթ, մյուս կողմից՝ պահանջմունքների պատմական զարգացմանը, բնև այդ զարգացումը տեղի էր ունենում դանդաղ տեմպերով:

Օրինակ, ամկարելի է շնկատել գրագիտության առաջընթացը: 1927 թվականին գրագետները Թուրքիայի քնակչության հազվիվ 11%-ն էին կազմում, իսկ 1965 թվականին այդ առկոսը քարծրացավ 49-ի: Մակայն այդ ընթացքում աճեց մասն աճգրագետների բացարձակ քանակը՝ 1927 թվականի 9,4 միլիոնից 1965 թվականին քարծրանալով 13,1 միլիոնի ¹⁷:

Երև գյուղատնտեսության մեքբնայացումը դիտում ենք որպես առաջընթաց, ապա դժվար չէ նկատել, որ տիրող ազդարային հարաբերությունների պայմաններում այն սպառնալիքի տակ է առնում կաբվածատիրոջ հողը մշակող գյուղացու հացը, ստիպում նրան հեռանալ գյուղից ¹⁸, դիմել դեպի քաղաքները, որտեղ քավարար քանակով արդյունարերական ձեռնարկություններ չգտնվկուտ հեռուանցով, հարկադրված էր պատահական աշխատանքով մի կերպ քարչ տալ իր գոյությունը: Բնական աճը ևս տիրող սոցիալտնտեսական պայմաններում դժվարացնում էր ապրուստը գյուղում և մոտավորապես ունենում այնպիսի հեռուանքներ, ինչպիսին ունենում էր գյուղատնտեսության մեքբնայացումը:

Նման պայմաններում դժվար էր զարգացման արտահայտությունը համարել միայն քաղաքային քնակչության աճը: Այդ աճը, իրոք, կար, և առավել կամ նվազ չափով նշան էր առաջընթացի: Երև քաղաքարձակները, 1927 թվականին կազմում էին Թուրքիայի քնակչության 23%-ը, ապա այդ հարաբերությունը 1968 թվականին

բարձրացավ 36%-ի:

Սակայն հակառակ բնակչության հոսքին դեպի քաղաքները և առանձին գյուղերի ամայացմանը, ամբողջությամբ վերցրած իր հերթին աճեց նաև գյուղական բնակչությունը՝ 1927 թվականի 10,9 միլիոնից 1968 թվականին դառնալով 21,4 միլիոն ¹⁹:

Նշանակում է, բնական աճն ու գյուղատնտեսության մերենայացումը ոչ միայն գյուղացուն վաճուճ էին դեպի քաղաքները, այլև՝ լեռներն ու անտառները՝ նրանց դատապարտելով ավելի ու ավելի չքավոր կյանքի: Սակայն նրանք զերադասում էին նաև մնալ գյուղում, կալվածաափրոջ հողի վրա կամ սեփական մանր տնտեսության մեջ՝ առաջին դեպքում համդորժելով շահագործման ծանր պայմանները ²⁰, երկրորդ դեպքում՝ տնտեսության արդեն սահմանավանկ եկամտոտները բաժանելով քրտամիլիոն աճող անդամների միջև՝ ավելացնելով քաղցից տատապողմների թիվը:

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Ամփոփելով ուսումնասիրության արդյունքները՝ կարելի է ասել հետևյալը.

Հայերի ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստանից նրանց բռնի տեղահանության հետևանքով, ինչպես մաս ոչ բուրք ժողովուրդների հետազմամբ, արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակում տեղի ունեցան քանակական ու որակական մեծ փոփոխություններ: Դեմոգրաֆիական վիճակում առաջացած կարևոր փոփոխություններից մեկը բնակչության բլի կրճատումն էր, որը մեծ փոփոխություններ առաջացրեց արևելյան վիլայեթների տնտեսական դրության մեջ: Բազմաթիվ քաղաքների ու գյուղական շրջանների առավել կամ նվազ չափով ամալացումը նսնգեցրեց նազարավոր արհեստավորական-արդյունաբերական և գյուղատնտեսական տնտեսությունների անհետացմանը: Այսինքն՝ քանակական առումով մեծ փոփոխություններ առաջացրեց տնտեսության մեջ: Սակայն բնակչության բլի կրճատումը տեղի էր ունեցել ոչ պատահականորեն, այլ՝ «ընտրովի»՝ բնակչության այն մասի անհետացմամբ, որն առաջատար դեր էր խաղում արևելյան վիլայեթների տնտեսության մեջ: Ուստի տնտեսական անկումը եղավ շատ ավելի խոր՝ և՛ քանակական, և՛ որակական առումով: Դրա հետևանքով, ընդհանրապես բնակչության հարաբերությամբ, ավելի շատ կրճատվեց քաղաքային բնակչությունը:

Ընանակական և որակական փոփոխություններ նկատվեցին տնտեսության բոլոր ճյուղերում: Ըստ որի երկու փոփոխությունների միջև կար որոշ համապատասխանություն: Ինչպես տևամբ, որակական փոփոխություններ առաջացան նույնիսկ անասնապահության մեջ, որը քանակական առումով համեմատաբար քիչ էր տուժել, քանի որ անասնաբահությամբ զբաղվում էին ոչ միայն արևելյան վիլայեթներից հետացող, այլև, և ավելի շատ, արևելյան վիլայեթներում մնացող ժողովուրդները: Ամենամեծ որակական փոփոխությունները նկատվեցին արդյունաբերության մեջ և արհեստներում, որոնք քա-

նակական առումով տնտեսության ամենից ավելի տուժող ճյուղերն էին: Երկրագործությունը և՛ քանակական, և՛ որակական փոփոխությունների տեսակետից զբաղեցնում էր միջին տեղը:

Առավել խոշոր որակական փոփոխությունը սակայն, արևելյան վիլայեթների տնտեսական կառուցվածքում տեղի ունեցածն էր: Արդյունաբերությունն ու արհեստները անհետացել էին՝ իրենց տեղը զիջելով երկրագործությանը: Երկրագործությունն իր հերթին խիստ տուժել էր և իր տեղը զիջել ամասնապահությանը: Ամասնապահությունը սուժել էր մեղմ ձևով և դարձել տնտեսության գերիշխող ճյուղը:

Տնտեսության առանձին ճյուղերի և ենթաճյուղերի անկումն իր հերթին բացասական ազդեցություն գործեց մյուսների վրա: Թուլացան կապերը տնտեսության տարբեր ճյուղերի և տնտեսական առանձին շրջանների միջև: Արևելյան վիլայեթների տնտեսությունը, ավելի քան նախկինում կրում էր քնատեստեսային քնույր: Այդ բոլորի հետևանքով առևտուրը կորցրեց իր կենսամակարայունը: Կիսավիճ գամաքեցին տեղական իշխանությունների եկամտի աղբյուրները: Դա էլ դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի այլ փոփոխությունների հետ միասին դժվարացրեց արևելյան վիլայեթների հետագա զարգացումը, քանի որ, ըստ սահմանված կարգի, մի շարք սոցիալ տնտեսական-մշակութային հարցեր, ճանապարհնաչինարարությունից մինչև դպրոցաչինարարություն, պետք է լուծվեին տեղական միջոցների հաշվին:

Արդյունաբերության, մանուֆակտուրայի, մանր ապրանքային արտադրության անհետացումը մի կողմից, մյուս կողմից՝ նայերից և այլ ոչ բուրք ժողովուրդներից դատարկված երկրի բնագրավումը կազվածատերերի կողմից ծանր հարված հասցրին նոր ձևավորվող բուրժուական հարաբերություններին: Շրջանում տիրապետող դարձան կիսաֆեոդալական ագրարային հարաբերությունները:

Արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակում նմանօրինակ փոփոխություններ առաջացրին պատերազմը, պատերազմի ընթացքում երկաթուղիների վաքած քաղաքականությունը, բուրժական իշխանությունների կողմից Կարսի և հարակից շր-

ջամների զավրումը, քրդերի նկատմամբ գործադրված հալածանքները: Արևելյան վիլայեթների, ավելի ճիշտ՝ նրա առավել սահմանամերձ շրջանների տնտեսության վրա, բացասական ազդեցություն գործեց մաև առևտրական-տնտեսական կապերի կազմալուծումը՝ այդ շրջանների և հարևան երկրների միջև տեղի ունեցած բարդասկան տեղաշարժերի հետևանքով: Այդ բոլորը միասնավեցին իրար, բարդվեցին միմյանց վրա, որի հետևանքով ինչ-որ չափով խճճվեցին պատճառների և հետևանքների միջև գոյություն ունեցող կապերը: Այնուամենայնիվ, տարբեր պատճառներով առաջացած փոփոխությունները մի շարք առանձնահատկություններով տարբերվում էին միմյանցից: Օրինակ, հայերի և ոչ բոլոր այլ ժողովուրդների բնաջնջմամբ ու հեռացմամբ առաջացած փոփոխություններն ընդգրկում էին ամենաընդարձակ տարածություններ, բոլոր արևելյան վիլայեթները: Վերջապես այդ փոփոխություններն այդի էին քնկնում ժամանակի դեմ ցուցաբերած իրենց կայունությամբ: Տասնամյակներ անցնելուց հետո էլ մի շարք արևելյան վիլայեթների հետամնացությունը բացատրելու ռազմական գործողությունների պատճառած ավերներով՝ ծածկելով երիտուրբերի կողմից գործածված մեծագույն ավերը, քեմալականների հալածանքը հայերի, հույների, ասորիների, քրդերի նկատմամբ, ինչպես այդ արվում է բուրբակյան պատմագրության մեջ՝ հեռու է իրականությունից:

Ներկա ուսումնասիրության արդյունքները, չհերքելով տարբեր պատճառների ազդեցությունը, հաստատում են, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիական վիճակում առաջացած ցավալի փոփոխությունները, տնտեսական դժվարությունները հիմնականում կապված էին հայերի և ոչ բոլոր այլ ժողովուրդների բնաջնջման և հեռացման հետևանքով բնակչության թվի կրճատման և բնակչության ազգային կազմում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիական և տնտեսական վիճակում առաջացած փոփոխությունների ուսումնասիրությունը, նրանց նախապատերազմյան և հետպատերազմյան վիճակի համեմատությունը,

ինչպես տևա՞նք, ներկա աշխատության հիմնական խնդիրն է: Սակայն մենք կանգ առանք մաև Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև գոյություն ունեցող տարրերությունների վրա, քանի որ այդ տարրերությունները խորացել էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակում առաջացած խնդիրների հետևանքով, և դրանց ուսումնասիրությունը իր հերթին լույս է ավտում ուսումնասիրվող հարցի վրա: Այն հանգամանքը, որ հետպատերազմյան վիճակագրական տվյալներն առավել հավաստի և մանրամասն տեղեկություններ են տալիս դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի մասին՝ եզրակացության բաժնում, դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի առանձին կողմերի վերլուծությունից առաջված արդյունքներն ի մի բերելու և դրանց միջև համեմատություն անցկացնելու շնորհիվ:

Դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի տարրեր կողմերի վերաբերյալ 1927 թվականի վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիական-տնտեսական տարրեր հատկանիշներով հազեցվածության աստիճանի խիստ ցածր լինելը:

Նկատելի է, որ տարրեր հատկանիշներով հազեցվածության աստիճաններն իրենց մեծությամբ տարբերվում են միմյանցից, այսինքն՝ արևելյան վիլայեթներից համեմատաբար շատ են հազեցած դեմոգրաֆիական-տնտեսական հատկանիշներից մեկով, քան՝ մի ուրիշով: Այդ տարրերությունները, բնականաբար, պատահական չեն, քանի որ դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի այլազան կողմեր միանգամայն տարբերվում են միմյանցից՝ արտադրության ուժերի զարգացման մակարդակի հետ ունեցած կապի և հարաբերական ինքնուրույնության աստիճաններով:

Այդ սրտաճարով, կարելի է ի մի բերել դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի տարրեր կողմերի վերաբերյալ հազեցվածության աստիճանները, և տեսնել, թե արևելյան վիլայեթներն ավելի շատ ինչի՞ պակասից են տառապում: Սակայն, հատկանիշների այդ բազմությունից մախրճաբար ատանձնացնում ենք մի քանիսը, որոնք ա-

ռավել էական են և իրար հետ սերտորեն կապված լինելով՝ կազմում են հասկանալիչների առանձին մի խումբ, որի մեջ անհամատեղելի են մնացյալ հատկանիշները: Հատկանիշների այդպիսի խումբն հստակ պատկերացում է տալիս ամբողջի մասին: Նման հատկանիշների յուրահատուկ խումբ է կազմում տարածությունը, որը քացի տնտեսական մշակակութային, ներկա աշխատության մեջ չափման հարաբերական միավոր է, և դեմոգրաֆիական-տնտեսական կողմերից երբը՝ բնակչությունը, քաղաքային բնակչությունը, արդյունաբերող բնակչությունը:

Դժվար է ներկայացնել նշված հատկանիշներից յուրաքանչյուրի արտադրողական ուժերից կախվածության և հարստեղական ինքնուրույնության աստիճանը: Սակայն նրանք այդ տեսակետից կազմում են որոշակի շարք, որտեղ հայտնի է յուրաքանչյուրի տեղը: Ըստ որի, ամեն մեկը բերված կարգով, նախորդի համեմատությամբ ավելի սերտ էր առնչվում արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակին և այդ պատճառով համոզյալաբար տնտեսական մակարդակի զարգացման առավել բարձրորակ և հավաստի մի շափանիչը:

Հետևաբար, արևելյան վիլայերների իսպանացիության աստիճանական միակուսումը (Թուրքիայի տարածության 37,2%-ը, բնակչության 24,4%-ը, քաղաքային բնակչության 17,9%-ը, արդյունագործող բնակչության 13,7%-ը) մեր կարծիքով արևելյան վիլայերների հետամնացության պրոֆիլային արտահայտությունն է: Բնականաբար, Թուրքիայի մնացյալ մասում մի հատկանիշից ճյուսին անցնելիս, հակառակը, մկատվում է աստիճանական աճ: Նրան բաժին է ընկնում Թուրքիայի տարածության 62,8%-ը, բնակչության 75,6%-ը, քաղաքային բնակչության 82,1%-ը և արդյունագործող բնակչության 86,3%-ը:

Ինտրեկ, եթե մեր ձևերի տակ ռեննայինը այնպիսի տվյալներ, որոնք ցույց տալիս, թե արևելյան վիլայերների այդ արդյունագործողները երկրի ազգային եկամտի կամ համախառն արտադրանքի ո՞ր մասն են արտադրում, ապա կտեսնենք, որ շատ փոքր մաս են ստեղծում, և մեր պատկերացումը արևելյան վիլայերների դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի մասին՝ կլինել ավելի ամբողջական:

Անրևում ճշված կարգով մի հասկանիչից մյուսին անցնելիս՝ արևելյան վիլայեթներին ընկնող բաժնի նվազումը մի ընդհանրացում է, որը բնորոշում է ամբողջությամբ բերքած արևելյան վիլայեթների և առանձին վիլայեթների, որոնք կարող են ունենալ տարբեր դիմագծեր: Հետաքրքրական է, որ արևելյան վիլայեթների ընդհանուր դիմագիծը սլավոսլավոն է, այսինքն՝ տարածության հարաբերությամբ քիչ բնակչություն, ավելի քիչ քաղաքային բնակչություն, արդյունագործող քիչ բնակչությամբ խոնավորված 16 սանջակներից ինը՝ Վանը, Բիրլսը, Կարսը, Սվազը, Էրզրումը, Էլյազիզը, Մարաշը, Էրզինջամը, Դիարբեքիրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին արևելյան վիլայեթների մեջ հայ ազգաբնակչության քվով զբաղվում էին առաջին ինը կամ տասը տեղերը:

Մյուս սանջակներն արևելյան վիլայեթների ընդհանուր դիմագծից տարբերվում էին որոշ շեղումներով: Օրինակ՝ Մալաթիան և Շարին-Կարահիսարը տարբերվում էին նրանով, որ տարածության համեմատությամբ ունեին ավելի բնակչություն՝ հարաբերական իմաստով: Ոմանք ավելի շատ «նմանվում էին» Թուրքիայի մնացյալ մասին, սակայն չունեին համապատասխան քանակով արդյունագործողներ, ինչպես Ամասիան: Միայն մեկ սանջակի՝ Անքերի դիմագիծը համընկնում էր Թուրքիայի մնացյալ մասի դիմագծին: Նրան բաժին էր ընկնում Թուրքիայի տարածության 1,47%-ը, բնակչության 1,58%-ը, քաղաքային բնակչության 2,76%-ը, արդյունագործողների 3,07%-ը:

Նման շեղումների շնորհիվ հայաբնակ վիլայեթների միայն չորրորդ խումբը, այսինքն՝ Տալիկնում համեմատաբար նվազ հայաբնակ սանջակների խումբը, ամբողջությամբ վերցրած կորցնում արևելյան սանջակներին հատուկ տիպիկ հետամնացության դիմագիծը: Հանդես է գալիս որպես միջակա տիպ արևելյան մյուս սանջակների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև: Այդ խմբին բաժին է ընկնում Թուրքիայի տարածության 8,06%-ը, բնակչության 7,98%-ը, քաղաքային բնակչության 8,83%-ը, արդյունագործող բնակչության 7,08%-ը:

Երեք բնակչության, մասնավորապես արդյունագործող քա-

դաքային բնակչության սակավությունը դիտում ենք որպես արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակի արտահայտություն , բնականարար, չենք բացառում դրանցից ամեն մեկի նշանակությունը տնտեսական զարգացման մեջ: Այստեղ մեր կարծիքը տարբերվում է քուրք բուրժուական սոցիոլոգների տեսակետից: Նրանք, ամտեսելով դեմոգրաֆիական վիճակի տարբեր կողմերի կախվածությունը՝ արադրողական ուժերի զարգացման մակարդակից, գերազանաեսում են նրանցից մեկի կամ մյուսի նշանակությունը: Բնակչության կամ քաղաքային բնակչության սակավությունը նրանց կողմից դիտվում է ոչ թե հետամնացության հետևանք այլ որպես պատճառ:

Դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի մի քանի կողմերի համատեղ ուսումնասիրությունն օգնում է մեզ չընկնել մոլորության մեջ: Արևելյան վիլայեթների սակավաբնակչությունից էլնելով՝ կարևորություն ենք տալիս դրան, որպես զարգացումը արգելակող մի գործոնի, սակայն կանգ ենք առնում ավելի խոշոր և կարևոր մի պակասի՝ արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակին:

Ի դեպ, գիտական ոչ մի սկզբումք մեզ չի պարտադրում դեմոգրաֆիական վիճակի նշված կողմերը դիտել բերված կարգով, ամեն մեկն անպայման հարաբերության մեջ դնել նախորդի հետ, քայք ոչ հաջորդի: Այդ դեպքում նկատում ենք, որ արևելյան վիլայեթներն իրենց արդյունագործող բնակչության հարաբերությամբ ունեն ավելի շատ քաղաքային բնակչություն, դրանից էլ՝ ավելի տարածություն (տեքստորիա): Հարց է առաջանում, դրանից ո՞րն է խանգարում արևելյան վիլայեթների զարգացմանը: Մեր կարծիքով, ոչ մեկը: Ընդհակառակը, ամեն մեկը ինչ-որ չափով պոտենցիալ հնարավորություններ է օովանդակում զարգացման համար, սակայն այդ հնարավորությունների իրականացումը կախված է արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակից:

Դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի տարբեր կողմերի ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գոյություն ունի խորը անհամաչափություն արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև՝ իրական-

նում ավելի խորը, քան երևում է ներկա աշխատությունից, որն իր արժև նպատակ դնելով հարցերի ուսումնասիրությունը, չէր կարող այդ անհամաչափությունը ներկայացնել իր ամբողջ խորությամբ:

Անհամաչափությունն արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև զոյություն ունէր նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօբյակին: Այն առաջացել էր դարերի ընթացքում, հիմնականում օսմանյան իշխանությունների՝ արևելյան վիլայեթներում փարած քաղաքականության, մասնավորապես սխտեմատիկ կոտորածների, հարստահարությունների և այլ բռնությունների հետևանքով: Այդ պատճառով էլ արևելյան վիլայեթներում տիրող վիճակը նրանց բնական վիճակը չէր: Հակառակ դրան, արևելյան վիլայեթները դեռևս ունեին անցյալից ժառանգած և նոր ձևեր բերած արժեքավոր շատ բան, որոնք խիստ աներաժեշտ էին հետագա զարգացման համար, եթե նպատակոր քաղաքական պայմաններ չենին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տարբեր ժողովուրդների բնաջնջմամբ և բռնազարդով, հատկապես արևմտահայության կոլոստից հետո, համարյա ամբողջովին անհետացավ այդ բոլորը, և մի անգամ ևս խորացավ անհամաչափությունն արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև: Իրականում անհամաչափության խորացումը կարող էր շատ ավելի սուր բնույթ կրել, սակայն չարարաստիկ մի «զուգարդություն»՝ Թուրքիայի մնացյալ մասում մեամօրինակ փոփոխությունների առաջացումը խանգարեց դրան:

Այդ փոփոխությունները ո՛չ միայն խորացրին անհամաչափությունն արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև, այլև մեծ չափով դժվարացրին արևելյան վիլայեթների հետագա զարգացումը, աչախմբն՝ պայմանավորեցին նաև այդ անհամաչափության հետագա խորացումը: Արևելյան վիլայեթների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև զոյություն ունեցող անհամաչափությունը կարող էր աստիճանաբար մեղմանալ միայն այն դեպքում, եթե արևելյան վիլայեթներին հաջողվեր զարգանալ ավելի արագ, քան ընդհանրապես Թուրքիան: Սակայն այն դժվարությունները, որոնք առաջացել էին արև-

լյան վիլայեթների բնակչության ազգային կազմում կատարված փոփոխությունների հետևանքով, ոչ միայն չէին արտոնում զարգացման տեմպերով գերազանցել Թուրքիայի մնացյալ մասին, այլև երկար ժամանակ խոչընդոտում էին անցյալի դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի վերականգնմանը, ինչպես ցույց են տալիս ներկա աշխատության մեջ բերված բազմաթիվ փաստեր:

Արևելյան վիլայեթները, անշուշտ, չմնացին այն վիճակում, որում գտնվում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո: Հաջորդ տասնամյակներում, երբեմն մաև պետական միջոցառումների շնորհիվ, տեղի ունեցան որոշ դրական փոփոխություններ, որոնք այն պատրանքն էին ստեղծում, իբր «արևելյան վիլայեթները կարծես թե վերականգնել են իրենց բնականոն կյանքը»¹⁷⁶: Իրականում, արևելյան վիլայեթները, հսկառակ նման դրական փոփոխությունների, տասնամյակներ անցնելուց հետո էլ, դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի մի շարք կողմերով զիջում էին իրենց անցյալին:

Այս պատճառով չի կարելի չհամաձայնվել Սարաֆոյու հետ, որն արևելյան վիլայեթների աշխարհագրությանը նվիրած իր գրքում, ամողորատնալով արևելյան վիլայեթների անցյալին, նշում է. նախկինում ալիելի բազմամարդ և բարեկեցիկ գյուղերի, բազմամարդ և բարեկարգ քաղաքների գոյությունը, խոսում է արհեստների ու արդյունաբերության, առևտրի, երկրագործության, առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ ամասնաաշխույթյան անցյալում ալիելի զարգացած լինելու մասին: «Ոչ ոք չի կարող պնդել, գրում է նա, որ Արևելյան Անատոլիան (արևելյան վիլայեթները - Հ.Գ.) մի շարք կողմերով հասել է իր այդ նախկին վիճակին»¹⁷⁷: Միաժամանակ, հերիճակը փորձում է արդարացնել հայերի ցեղասպանությունը, գտնելով, որ «գոնե ստեղծվել է ցեղային միասնություն»¹⁷⁸:

Ի որք ամհամաչափություն է նկատվում նաև արևելյան վիլայեթների ներսում, ինչպես ցույց են տալիս դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի տարբերությունները նախկինում առաջին հայաբնակ և համեմատաբար նվազ հայրնակ շրջանների միջև:

Եվ իսկ է նկատել սոցիալոգ Իսմայիլ Բեչիկչին, որ Հայքսարիի և

արևելյան մյուս վիլայերների միջոց գոյություն ունեցող տարբերությունն ավելի մեծ է, քան ամբողջությամբ վերցրած արևելյան վիլայերների և Թուրքիայի մնացյալ մասի միջև: Մի շարք պատճառներով Բելիկլիկն իրավացի է այդպիսի անհասնաչափության համար մատնանշելով միայն Հադյարիմ, քանի որ նրա դիտողությունը վերաբերում է 60-ական թվականներին ¹⁰:

Այդ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում այդպիսի սանջակներ էին Հարյարիմ, Վանդ, Բիբլիսն ու Մուշը, որոնք այդ թվականներին մտնում էին մեկ վարչական միավորի մեջ՝ գրականության մեջ հիշվելով մեր օրվա Բիբլիսի, մերձ օրվա Մուշի վիլայեր, և վերջապես՝ Բայազեդ: Այդ հինգ սանջակներին, միասին վերցրած, լրամիջ էր ընկնում ամբողջ արևելյան վիլայերների տարածության 23,6%-ը, բնակչության 8,9%-ը, քաղաքային բնակչության՝ 3,2%-ը, արդյունագործող բնակչության՝ 1,9%-ը: Այդ սանջակները խիստ հեռու էին նաև իրենց երկրագործությամբ: Առանց հաշվի առնելու Բայազեդը, որը 1927 թ. գյուղատնտեսական հաշվառման չէր ենթարկվել, այդ սանջակներում գտնվում էին արևելյան վիլայերներում մշակվող հողերի ընդամենը 2,9%-ը:

Այդ ստեղծներից վերջին շրջը հարստերության մեջ դնելով տարածության տոկոսի հետ՝ ստանում ենք այդ սանջակների՝ ամբողջությամբ վերցրած արևելյան վիլայերների համեմատությամբ հարաբերական հազնեցվածության աստիճանները՝ բնակչությամբ՝ 38%, քաղաքային բնակչությամբ՝ 14%, արդյունագործող բնակչությամբ՝ 8%, և մշակվող տարածությամբ՝ 15%: Այն դեպքում, երբ արևելյան վիլայերների՝ ամբողջությամբ վերցրած Թուրքիայի համեմատությամբ նույն հատկանիշներով հազնեցվածության աստիճանները ավելի բարձր էին՝ 66, 48, 37 և 53:

Այդ սանջակների վրա պետք է ավելացնել Դեռլիսը (հետագայում՝ Թունջլի) և Գենցը (հետագայում՝ Բինգյոլ), որոնք 1927թ. վարչական բաժանումով տարբեր սանջակների մաս էին կազմում և դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակի տարբեր կողմերի վերաբերյալ առանձնացված վիճակագրական տվյալներ չունեն:

Մի քանի սանջակներ դեմոգրաֆիական-տնտեսական վի-

ճակի առանձին կողմերով խիստ հետ էին մնում ո՛չ միայն ընդհանրապես Թուրքիայից, այլև ամբողջությամբ վերջրած արևելյան վիլայեթներից: Դրանք են՝ Կարսն իր քաղաքային բնակչությանը և արդյունաբերական աշխատողներով, Էրզինջանը՝ արդյունաբերական աշխատողներով և Մղերդը՝ մշակվող տարածությամբ:

Դրանցից մի քանիսը՝ Դերսիմը, Գենջը, Մղերդը, Հաքյարին, Բալսազեղը՝ մասամբ աշխարհագրական պայմանների, մասամբ օսմանյան տիրապետության բացասական ազդեցության, տեղի ունեցած դեմոգրաֆիական փոփոխությունների հետևանքով արևելյան վիլայեթների առավել հետամնաց շրջաններն էին համարվում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, պատերազմի ընթացքում և հետագա ժամանակաշրջանում: Երեստ հետ էր մնացել Հաքյարին, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թեև մեծ քաղաքներ չունեք, այնուամենայնիվ բնակչության խտությամբ այնքան էլ հետ չէր մնում արևելյան վիլայեթներից: Հաքյարիում երե ոչ արդյունաբերությունն ու արհեստները, սակա անասնապահության կողքին զարգացած էին երկրագործության որոշ ճյուղեր, ինչպես ծխախոտագործությունը, այգեգործությունը և այլն:

Դեմոգրաֆիական-տնտեսական այդ փոփոխությունների հետևանքով առավել հետամնաց սանջակների վրա ավելյացան նորերը՝ Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, մասամբ՝ Կարսն ու Էրզինջանը:

Այսպիսին են արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիական-տնտեսական վիճակում առաջացած փոփոխություններն իրենց ընդհանուր գծերով և առանձնահատկություններով:

1. Այս մասին մանրամասն տե՛ս. Новаков А.Н. Экономика Турции в период мировой войны. Л.-М., 1935.
2. Հայերից և տարրեր ազգության պատկանող երկրագործներից դատարկված հողերում բնակվեցին սահմանափակ փոքր ունեցող երկրագործներ: Նշանց երկրագործական մշակույթի մակարդակը հետո էր շրջանին հատուկ քնակվածայական պայմաններին համապատասխանելուց:
3. Տե՛ս Заарис Д.С. К новейшей истории северо-восточных владений Турции, Тбилиси, 1947, с. 301.
4. Կարելի է հիշել Վանում արհեստական սողզման ցանցի, մասնավորապես Շամիրամի ջրանցքի, ինչպես նաև հայ քանդարների կողմից մեծ փարպետությամբ ջրհորներ բացելու շնորհիվ ստորերկրյա ջրերի օգտագործումը և նրանց մեծ մասամբ լքված վիճակը Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Տե՛ս Թուրքմյան Հ.Գ., Ջրաօգտագործման սխեմներ Վասպուրականում, «Պատմա-քանասիրական հանդես», Երևան, 1967, N2-3, էջ 246-253:
5. 1925 թվականի փետրվարին, քրդական ապստամբությունը ծագելուց հետո, Մուսաաֆա Քեմալը շտապ իր մոտ հրավիրեց Մուսմբուլի անվտանգության կազմակերպության տնօրեն Էփրեմ Բալդարին՝ Մուսմբուլի քրդերի մասին տեղեկություններ ստանալու համար: Կայացած գաղտնի տեղեկության ընթացքում, որին մասնակցում էին մեջլիսի նախագահ Քյազզմ փաշան, Էփրեմ Բալդարը հայտնեց, որ Մուսմբուլում գտնվում են շուրջ 10 հազար քրդեր, որոնք մաքաւտնեղում և բեռնարավման այլ կենտրոններում զբաղված են բեռնակրությամբ: Տե՛ս "Cumhuriyet", 19.8.1971.
6. Հարցի լուծման համար օգտագործվեցին տարրեր եղանակներ՝ սկզբում մի քանի տարով պետական ծառայողների համար տահմանվեց արևելյան վիլայեթներում ծառայելու պարտավորություն. հետագայում օգտագործվեցին պետական ծառայողներին հրապուրելու եղանակներ՝ «դրկանքի շրջանում» պաշտոնավարելու համար հավելյալ վճարում, բնակելի շենքերի կառուցում, ակումբների ստեղծում և այլն: Այնուամենայնիվ, մինչև օրս հարցը բնավ չի

դադարել զայսքայն ունեալուց:

7. ՏԻՍ "Cumburiyet", 2. IX. 1967:

8. ՏԻՍ "Cumburiyet", 29. VIII. 1971:

9. ՏԻՍ "Ulus", 23. VIII. 1952:

10. Ըստ ժամանակակից վարչական բաժանման և մարտահամարի տվյալների (1965 թ.): Թուրքական վիճակագրությունը ըստ ազգությունների՝ տվյալներ չի տալիս, տալիս է տվյալներ ըստ լեզվական պատկանելության: Այդ տվյալների համաձայն առաջին խմբի վիչայերներից ամեն մեկուր բնակչության ավելի քան 50%-ը որպես մայրենի լեզու ընդունում էր քուրքերենը, իսկ երկրորդ խմբում՝ քուրքերենից բացի այլ լեզուներ, հիմնականում՝ քրդերեն: Վիչայերների բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ որոշ մանրամասնություններ տրվում են N3 աղյուսակին կցված քաղաքության մեջ:

11. 4188 կմ՝ «Ժամանակակից Թուրքիան», Երևան, 1967, էջ 121.

4173 կմ՝ Даштар Б.М. Турция, М., 1949, с. 185.

4018 կմ՝ Cillova H. Türkiye ekonomisi, Ist ., 1962, s. 359.

4 018 կմ՝ Zeytinoglu Erol, Türkiyenin ikkisiadi, bünyesi dersleri, Ystambul,

1969, s. 396.

12. "Istatistik yilligi", 1960-62, s. 515.

13. Даштар Б.М. Перспективы торговых отношений СССР с Турцией,

"Новый восток", М., 1925, N1/7/, с. 154.

14. ՏԻՍ Даштар Б.М. Турция, М., 1949, с. 186.

15. ՏԻՍ "Istatistik yilligi", 1934-35, s. 613.

16. Запроев Д.С. К новейшей истории северо-восточных антаистов

Турция, Тбилиси, 1947, с. 287.

17. Նույն տեղում:

18. ՏԻՍ "Istatistik yilligi", 1960-62, s. 515:

19. ՏԻՍ "Istatistik yilligi", 1960-62, s. 515:

20. Նույն տեղում, էջ 611-612:

21. Նույն տեղում:

22. Համեմատաբար տարրեր էր վիճակը Թուրքիայի արևելյան վիչայերներում: Կարսն իր խճուղիներով շատ վեր էր կանգնած

Թուրքիայից՝ ամբողջությամբ վերցրած: 1942 թ. Կարսում միջին հաշվով յուրաքանչյուր 1 000 կմ ապամոթյունն ընկնում էին 50 կմ երկարությամբ խճուղիներ, իսկ ամբողջությամբ վերցված Թուրքիայում՝ 24 կմ: Սրի Կարսում խճուղիների 83%-ն էր զանգված լավ վիճակում, ապա ամբողջությամբ վերցրած Թուրքիայում՝ 60%-ը:

23. Տե՛ս Ճառար Բ.Մ., Կարս, Մ., 1949, շ. 205:

24. Նույն տեղում, էջ 186:

25. Նույն տեղում, էջ 186:

26. Տե՛ս "İstatistik yilligi", 1960-62, շ. 515:

27. Տե՛ս Յաքուբ Ա.Շ. Աշվ. աշխ., էջ 258:

28. Ciliv Halik. Türkige ekonomis, İst., 1962, շ. 345.

29. Erim Wilat. Doğu illirene dair, "Ulus", 23.VIII. 1952.

30. Ընդհանրապես գյուղատնտեսության հետամնացության, մասնավորապես ռոզման համակարգի բացակայության հետևանքով «երաշտը» արևելյան վիլայեթներում կրում էր մշտական բնույթ:

«Արևելյան վիլայեթներում ժողովրդական զանգվածների համար սովը տևական է: Մինչդեռ ժողովրդական զանգվածները տևականորեն կտոթրվում են բորսիստից և այլ նման հիվանդություններից, այն ապրիներին, երբ ձմեռը սկսվում է վաղ և տևում երկար: Արևելյան վիլայեթների աղաները, իրենց մեծաքանակ անասունները առանց ծախսի միմյև գարուն պահելու համար, պառլամենտի իրենց ներկայացուցիչների միջնորդությամբ, սով լինելու մառին աղմուկ էին բարձրացնում և գտնում պետությունից նորամոր անվտիսադարձ օժանդակություն պոկելու ուղիներ» (Թուրքիայի բանվորական կուսակցության անդամ, դեսպուտատ Թարքը Չիա Էփենջիի «Նոդու Տրամը» վերնագրով գրքույկից, որը ընդլայնված ձևով տալիս է մեջլիսում նրա ունեցած ելույթներից մեկը: Միջբերումը ըստ Չեթին Ալբանի նույն վերնագրով հղվածից: Տե՛ս "Aksam", 9. IX. 1967:

31. "Ulus", 23. VIII. 1952.

32. "Ulus", 19. I. 1962.

33. Տե՛ս Erim Wilat. Doğu illirene dair, "Ulus", 23.VIII. 1952; Erim Wilat. Doğu bölgesi yolları, "Ulus", 23.II. 1952; Erim Ali Riza Doğu illeri

kolkinmasi, "Ulus", 15. IX. 1953.

34. St'u "Ulus", 23. VIII. 1952.

35. St'u "Ulus", նույն տեղում: "Ulus", 15. IX. 1953.

36. Arisoy M. Sunullah Dogu Sorumunda gersek, St'u "Ulus", 28. VIII. 1969.

37. «Խարազը» հարկի մի տեսակ էր, որ զանձվում էր ոչ մանկեղականներից: Այստեղ օգտագործված է անարդարացիորեն, սպօրինաբար, բռնությանը վերցված դրամի ատումով:

38. Թրակիան այն վայրերից մեկն էր, ուր արքայիցին բրգերը:

39. St'u Yünney Emrullah, Gönğörmes gün doğu elleri, "Ulus", 20. III. 1971:

40. St'u "Ulus", 23. VIII. 1952.

41. Սկզբում ժողովրդական լայն խավերի մոտ Գեմեկաստական կուսակցության բարյացակամության շուրջ ստեղծված պատրանքը շուտով ցրվեց: Մշակութային հետամնացության պայմաններում ժողովրդական լայն խավերը միայն փորձի շնորհիվ են տալիս երևույթների ճիշտ գնահատականը: Այդ մասին կարող է որպես օրինակ ծառայել վանեցի ոչ շատ հայանի բանաստեղծ Սեփարիի աշուղական ոճով գրված բանաստեղծությունը, որտեղ հայանվում է այն միտքը, որ «եթե ամբողջ է», սակա բոլորի հետ պետք է վարվել «մազասար», և շարունակում «իշխանությունը կանցնի ենից նորին մի կարծիք, որ ինչ-որ նոր բան կա քեզ համար. ցավդ եթե մեկն է, կավելանա ևս մեկով»: St'u "Van sesi", 26. 2. 1952:

42. St'u Нязиыевѣт Е.Б. Түрүк, М., 1955; Заповѣс Д.С., նշվ. աշխ.:

43. Cuinet Vital, La Turguie d'Asie, Tome II, Paris, 1891, p. 352.

44. St'u Էփրիկյան Ս., Պատկերասզարդ քնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վեներիկ, 1905, էջ 163: Հայկ Վահե, Խարբերող և անոր ոսկեղեն դաշտը, Նյու-Յորք, 1957: Եիզնեճյան Մ., Խարբերող և իր զավակները, Կալիֆորնիա, 1955:

45. Հաշվառումը կատարված է մեր կողմից: Խնդրո առարկա գյուղերն են՝ Հյուսեյնիկ, Քեսիրիկ, Սուրմուրի, Բազմաշեն, Հապուսի, Իգճե, Խուլյո, (Թլկատին), Բարջամն, Հողե, Վարդաքի, Դառեմ, Մորենիկ, Աղմեզիք, Շեյխաշի, Ախա: St'u "Türkiye Ansiklo pedis", cilt II.

Ankara, 1956, s. 234:

46. Saracoglu Hüseyin, *Doğu Anadolu*, cilt I, İstanbul, 1956, 73: Անիքաժեշտ ենք համարում քնդգծել, որ հեղինակը նկատի ունի ոչ միայն Սասունի կազան, որպես վարչական ենթաշրջան, այլ ամբողջ Սասունի լեռնաշխարհը, այսինքն՝ մաս հարևան կազաների այն շրջանները, որոնք աշխարհագրականորեն հարում են Սասունին:
47. Ըստ Վիտալ Գինեի (1891 թ.), Զուլամերկի բնակչությունը կազմում էր 2 600 մարդ, այդ թվում՝ 3 000 քրդեր, 1 600 թուրքեր: *St's Cuinet Vital, La Turgaie d'Asie, T. II, Paris, 1891, p. 728:*
48. "Türk Ansiklopedisi", cilt: XVIII, s. 331.
49. Saracoglu Hüseyin, *Գշվ. աշխ.*, էջ 493:
50. Զաղարների 1960 թվականի բնակչությունը տե՛ս "İstatistik yillığı", 1960-62, s. 56-59:
51. 38 հազար բնակիչ՝ այդ թվում՝ 20 հազար հայեր (Ա-դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 17): 30-40 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 25 հազար հայեր, 10 հազար թուրքեր ("Annuaire Oriental", Constantinople, 1914): 48 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 24 հազար հայ, 24 հազար թուրք ("Vatan", Van ilavesi, 12. 11, 1952, s. 9):
52. Ըստ Բիթլիսի վիլայեթի 1319 թ. (1892 թ.) Սազնամի 44 հազար բնակիչ ("Türk Ansiklopedisi", cilt: VIII, Ankara, 1956, s. 14), 40 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 15 հազար հայեր ("Annuaire Oriental", Constantinople, 1914): Հայեր՝ 18 հազար («Հայ ժողովրդի պատմություն», Հ. 3, Երևան, 1967, էջ 453):
53. 30 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 10 հազար հայ, («Հարազատ պատմություն Տարսանոյ», Գահիրե, 1662, էջ 21): 27 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 12,9 հազար հայ (Cuinet Vital, *La Turgaie d'Asie, T. II, p. 576*): 25 հազար բնակիչ ("Hayat Tarih Mecmuası", 1968, wisan-ilâ vesî):
54. Ըստ 1881 թվականի մի վիճակագրության՝ 9 728 մարդ, այդ թվում՝ 5 442 հայեր (Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903, էջ 38): Ըստ Վ.Ս.Թեմուրճյանի, Առաջին համաշխարհային պատերազմին մնացել էր այդ հայ ազգաբնակչության մեկ երրորդը («Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 1, Երևան, 1970, էջ 38): Ըստ Վիտալ Գինեի 1891 թ.՝ 19 հազար բնակիչ, այդ թվում՝

7 561 հայեր:

55. Չստ Վիտալ Քինեի՝ 7 500 բնակիչ, այդ թվում՝ 1 700 հայեր, այլ տվյալներ վկայում են, որ հայերի թիվը նվազեցված է (Էֆրիկյան Ա., Պատկերագրող բնաշխարհիկ քառաբան, հ. 1, Վենետիկ, 1903, էջ 373):

56. 20 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 9 հազար հայեր (Culnet Vital, La Turquie d'Asie, T. II, p. 359):

57. Saragoğlu Hüseyin, Doğu Anadolu, cilt I, İstanbul, 1956, s. 383.

58. Դյոնյումը հավասար է մոտավորապես 0,1 հա-ի:

59. Նախքան Առաջին համաշխարհային պատերազմը «ժադյուրից ավելի մեծ և քարեկարգ գյուղեր կային», Saragoğlu Hüseyin, նշվ. աշխ., էջ 460:

60. Kanlıolat Yahya, Mus ilinde sosyal düzen, "Forum", I. XI. 1960, sayı 158, s. 7-9.

61. Saragoğlu Hüseyin, նշվ. աշխ., էջ 493:

62. Şişli Kazgan Gülten, Doğu ve güneydoğu Anadolunun ekonomik yapısı üzerine bir araştırma, "İktisat Fakültesi Mecmuası", cilt: 24, 1969 Ekim, s. 139:

63. Հաշվառումները կատարված են մեր կողմից: Şişli "İstatistik yillığı", 1960-62, s. 337-348:

64. Նույն տեսում:

65. Նույն տեսում:

66. Նույն տեսում:

67. Նույն տեսում:

68. Şişli Besikçi İsmail, Doğu Anadolunun düzeni, Ankara cad., 1969, s. 61:

69. Նույն տեսում:

70. "Akşam", 25. 7. 1969. Թուրքիայի շաբաթի 17 գործարաններից չորսը գտնվում էին առավել քուրքարենակ արևելյան վիլայեթների խմբում (Էլազըղ, Էրզինջան, Էրզրում, Մալաթիա), որոնք 1968 թվականին արտադրեցին 82660 հազար տոննա շաբաթ, Թուրքիայի շաբաթի արտադրության 12,7%-ը: Իսկ Թուրքիայի գեներալի 20 գործարաններից երկուսը գտնվում էին արևելյան վիլայեթների նույն

խմբի երկու վիճակներում (Էլազըղ և Անթիք), որոնք 1968 թվականին արտադրեցին 550 հազար տոննա ցեմենտ, Թուրքիայի ցեմենտի արտադրության 11,6%-ը: Տե՛ս Zeytinoglu Erol, Türkiye'nin iktisadi bünyesi dersleri, Istanbul, 1969, s. 183, 205:

71. Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ. 110 և "Cumhuriyet", 13. XI. 1969 - 1. X. 1969:

72. Տե՛ս , Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ. 115:

73. Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ 114:

74. Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս նույն տեղում:

75. Zeytinoglu Erol, Türkiye'nin iktisadi bünyesi dersleri, Istanbul, 1969, s.75:

76. Նույն տեղում, էջ 58-60:

77. Ozankaya Özer, Doğ u Anadolu, "Forum", 15. 1. 1968, s. 9; Babacan Filiz, Doğ u ve güneydiğ u Anadoluda toprak durumu, նույն տեղում, էջ 21:

78. Ենթադրվում է, որ մեկ տարվա ընթացքում գոյանում է 120 միլիոն տոննա կենդանական աղբ, որի միայն 18 միլիոն տոննան օգտագործվում էր որպես պարարտանյութ, 67 միլիոն տոննան՝ որպես վառելանյութ և 35 միլիոն տոննան մնում էր արտառվայրերում և մարզերում: Zeytinoglu Erol, նշվ. աշխ., էջ 73:

79. Տե՛ս "Cumhuriyet", 13 Eylül 1969 - 1 Ekim 1969; Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ 80-81:

80. Նույն տեղում:

81. Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս "Cumhuriyet", նույն տեղում: Babacan Filiz, Doğ u ve güneydiğ u Anadoluda toprak durumu, "Forum", 15. 1. 1969, s. 21-22. Վերապահությանը կարելի է ցնդունել, որ հողագործիկների մեծ մասը գյուղատնտեսական բանվորներ էին: Գրանից չի կարելի համզել այն եզրակացության, որ իբր կիսրարության մեծան կիսաֆեոդալական հարաբերությունները սահմանափակ ծավալ ունեին արևելյան վիճակներում, քանի որ մեծ թիվ էր կազմում մաս ակավաւսող գյուղացիությունը, որի կարևոր մասը նույնպես զբաղվում է կիսրարությամբ - Հ.Գ.:

82. "Cumhuriyet", 24. 4. 1971:

83. Նույն տեղում:

84. Նույն տեղում:
85. Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս "Istatistik yilligi", 1960-62, s. 425-426:
86. "Cumhuriyet", 11. 5. 1966.
87. Նախնական ուսուցումը թուրքիայում բաժանվում էր երկու փուլերի: Առաջինն ընդգրկում էր մաթակրթարանի 1-3-րդ, իսկ երկրորդը՝ 4-5-րդ դասարանները: Մակայն գյուղերի մեծ մասում դպրոցները բաղկացած էին առաջին երեք դասարաններից: Տե՛ս P.C. Дашевлян, Просвещение в Турции, (1923-1960), Ерван, 1971, с. 90.
88. Zeytinoglu Erol, ճշվ. աշխ., էջ 31:
89. Նույն տեղում:
90. Նույն տեղում, էջ 32-33:
91. Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս "Istatistik yilligi", 1960-62, s. 165-168:
92. Նույն տեղում:
93. Beşikç i İsmail, Doğ u sorunu ve doğ u mitingleri, "Forum", 15. 1. 1968, s. 14.
94. Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս "Istatistik yilligi", 1960-62, s. 125:
95. Որպես օրինակ բերում ենք արևելյան մի քանի վիլայեթներում այդ հիվանդություններից առատալո՞ղ գյուղերի թիվը:
96. Տե՛ս "Cumhuriyet", 11. 8. 1967:
97. "Ulus", 15. 5. 1969.
98. "Akşam", 1. 9. 1969; "Ulus", 5. 9. 1969; "Cumhuriyet", 14. 9. 1969.
99. P.C. Дашевлян, Просвещение в Турции, (1960-1965), «Մերձավոր և միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Հ. 5, Երևան, 1970, էջ 171:
100. P.C. Дашевлян, Просвещение в Турции, 1923-1960, Ерван, 1971, с. 101.
101. Նույն տեղում, էջ 103:
102. "Cumhuriyet", 13. IX. 1969 - 1. X. 1969.
103. Քաղաք համարելով բոլոր վարչական կենտրոնները (վիլայեթների և կազանների կենտրոնները), ըստ մեր հաշվումների, 1960 թվականի տվյալներով արևելյան վիլայեթներում գյուղական բնակչությունը

կազմում էր ընդհանուր բնակչության 75%-ը, իսկ Թուրքիայի մնացյալ մասում՝ 66%-ը: Տե՛ս "İstatistik yıllığı", 1960-62, s. 56-59:

104. Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ 67:

105. Նույն տեղում:

106. "Türkiye Ansiklopedisi", cilt: IV, Ankara, 1957, s. 321.

107. Նույն տեղում, էջ 322:

108. Նույն տեղում:

109. Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ 147:

110. «Ենթիքոփրյու» բարբերեն նշանակում է «նոր կամուրջ»: Գյուղը նախկինում կոչվում էր Կարսնուց կամ Կամուրջ: Ումեր 570 հալ բնակիչ՝ քաժանված 83 տուն: Նրանց նյութական կարողությունն էլ բավական թա՛վ էր: Ումեի՛ն Ս.Ստեփաննոս և Ս. Դամիէլ անունով երկու եկեղեցի (տե՛ս Էփրիկյան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ քառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903, էջ 269): 1950 թվականին բնակչությունը կազմում էր 238 մարդ (տե՛ս "Türkiye Ansiklopedisi", cilt: I, Ankara, 1956, s. 790):

111. Նույն տեղում, էջ 148:

112. Նույն տեղում, էջ 147-148:

113. Նույն տեղում:

114. Նույն տեղում:

115. Նույն տեղում:

116. Նույն տեղում, էջ 147:

117. Նույն տեղում:

118. Նույն տեղում:

119. Նույն տեղում:

120. Նույն տեղում, էջ 175:

121. Նույն տեղում:

122. Նույն տեղում:

123. Նույն տեղում:

124. Նույն տեղում:

125. Տե՛ս "Cumhuriyet", 7. 8. 1967:

126. Տե՛ս "Cumhuriyet", 3-5. VII. 1967, "Cumhuriyet", 15. 3. 1971, "Vatan" 17. 3. 1971.

127. Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ. Փ., Տաս օր թուրքիայում, Երևան, 1967, էջ 3, 28-29:
128. Okyar Osman, Doğunun iktisadi meseleleri, "Forum", 1. 10. 1963, sayı: 228, s. 9.
129. Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ 12:
130. Նույն տեղում:
131. Նույն տեղում:
132. Aldan Çetin, Doğu dramı, "Akşam", 4. 9. 1967.
133. Օրինակ, 1966 թվականի տարեկան պլանով գյուղատնտեսության և արդյունաբերության համար նախատեսված կապիտալ ներդրումների (2 միլիարդ 48 միլիոն ղրայի) 47%-ը նառկացվում էր արդյունաբերությանը, իսկ 17 արևելյան վիլայեթներում՝ 27%-ը: Տե՛ս Aldan Çetin, Doğu dramı, "Akşam", 4. 9. 1967.
134. Նույն տեղում:
135. Beşikç i İsmail, նշվ. աշխ., էջ 12-13.
136. "Milliyet", 13. 10. 1970.
137. "Cumhuriyet", 7. 5. 1970.
138. "Milliyet", 13. 10. 1970.
139. "Cumhuriyet", 11. 5. 1970.
140. Տե՛ս Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության ցմտրական հայտարարությունը, "Ulus", 24. 8. 1969:
141. Gökçöl Mirza, Şimali-şarki Anadolu yaylasında ziraat araştırmaları, İstanbul, 1937, s. 23.
142. "Forum", 1. 10. 1963, s. 9.
143. Տե՛ս "Milliyet", 1. 3. 1970.
144. "Milliyet", 26. 8. 1970.
145. "Milliyet", 1. XI. 1970.
146. Տե՛ս "Akşam", 28. 5. 1952.
147. Prof. Dr. Selen Hâmid Sadi, Türkiyede tifus dağılışı, Ankara, 1957, s. 9-10.
148. Նույն տեղում, էջ 4: Ծանոթանալով Համիդ Սելհնի մտահոգություններին, ընթերցողը կարող է կուսուի, որ նա հիմնականում մտահոգված է Խորհրդային Հայաստանի

զարգացմամբ: Մեր կարծիքով խտության ասարկությունները երբեկցն չեն եղել վճռական գործոն հարևան ժողովուրդների փոխհարաբերության համար: Բնակչության խտությանը տրված նշանակությունը կախված է քաղաքականության ուղղությունից: Բնակցիոն, ազրեսիվ քաղաքականություն վարողներն օգտվում են խտության ասարկություններից կամ ջանում խտության հարաբերությունը փոխել իրենց օգտին: Այդպիսի օրինակներ են համիդյան ջարդերը, 1915 թվականի Եղեանը, Կարսի և նրա շրջակայքի զավթումը, Հայաստանն ի սպառ քարտեզից վերացնելու Կարաբեքիր փաշայի երազները և այլն: Նման քաղաքականություն վարողները կամ յուրացնողները, որոնցից մեկը, ըստ երևույթին, Համիդ Մադի Սելենն է, վրդովվում են՝ տեսնելով, որ չեն հասել լիակատար հաջողության, որ վերագարյուն է կործանման եզրին կանգնած հայ ժողովուրդը:

149. Նույն տեղում, էջ 4:

150. Նույն տեղում, էջ 4:

151. Նույն տեղում, էջ 4, 9-10:

152. Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 9: Անթարխան և Իսկենդերումը Թուրքիային հանձնվեցին ֆրանսիացիների կողմից մանդատային իշխանության օրոք: Այդ կարգադրությանը սրեց հարաբերությունները մի կողմից Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ Միջինասի և այլ արաբական երկրների միջև:

153. Նույն տեղում, էջ 4:

154. Նույն տեղում, էջ 9:

155. Տե՛ս "Cumhuriyet", 21. III. 1971:

156. "Cumhuriyet", 13. 5. 1970.

157. Tanju Sadun, Altı bin yıl sonra güney-doğu, "Cumhuriyet", 10. 8. 1975, Մարդիկի վիզայերն ունի 708 գյուղ - Հ.Գ.:

158. Noyan Rebik, Şark vilayetlerimizizin islahi lâzımdır, "Vatan", Bitlis ilâvesi, 8. VII. 1953.

159. Fehmi Cevat Başkut, Doğuda yapacağımızilk iş, "Cumhuriyet", 22. 2. 1962.

160. Նույն տեղում:

161. Իր կողմից երազարթակվում է անդնկազրի այն մասը, որի

կրտսերակունց անպատեհ չի համարվում:

162. Ջիզրեմ և Սիլուպին Մարդինի վիլայեթի այն ենթաբջաններն են, որտեղ հողագործները խիստ մեծ տոկոս են կազմում. Սիլուպիում՝ 60%, իսկ Ջիզրեմում՝ 66%: Տե՛ս Kütük Sami, Toprak' ve tarım sorunlarımız, "Cumhuriyet", 11. V. 1967:

163. "Türk Basını", 1970, Birinci yarı, s. 658.

164. Տե՛ս Աղիբյան Շ.Ա., Քրդերի ազգային-ազատագրական շարժման մի քանի հարցերի մասին, «Երևանի Պետական Համալսարան, Երիտասարդ գիտաշխատող, հասարակական գիտություններ», N7, 1968, էջ 32-33:

165. Տե՛ս "Cumhuriyet", 23. 4. 1966; "Yeni Istanbul", 15. 5. 1969:

166. Sağlamer Kayhan, Türkler, Kürtler, ve Araplar, "Yeni Istanbul", 9. 3. 1971, Կոմանդոսները լեռներում ապաստանած քրդասների և քանդիսների դեմ պայքարելու մզատակով հստակ մարտական պատրաստություն տեսած ռուսիկաններ են, որոնք ապաստանած փախուսականներին հայրոնարեբելո պատրվակի տակ, մտնում են մահ գյուղերը և բռնություններ գործադրում քնակիչների վրա (Հ.Գ.):

167. Նույն տեղում:

168. Նույն տեղում:

169. Նույն տեղում:

170. Տե՛ս "Cumhuriyet", 13. 5. 1970.

171. Տե՛ս Beşikçi İsmail, նշվ. աշխ., էջ 260-261: Ինչպես էլ լինի քրդական վերնախավի կապը արծարծվող հարցերի հետ, ինչպես նշում է Քեչիկլիին, նա չի հանդիսանում ո՛չ քրդական ազգայնականության, ո՛չ էլ քրդերին լեզվի արարիչը:

172. Տե՛ս Avcioğlu Doğan, Meselesi Kürt, "Yön", 16. 12. 1966 (մեջբերումը ըստ Քեչիկլիի մի հոդվածի՝ Beşikçi İsmail, Doğu sorusu açısından Türkiyenin düneni, "Akşam", 22. 3. 1969:

173. Տե՛ս անտորագիր և առաջնորդողի քնույր կրող հետևյալ հոդվածը. Doğuya Yönelme ilhtiyacı, "Forum", 15. I. 1968, s. 1:

174. Թուրքական իշխանություններին վրդովմունք է պատճառում անգամ այն, որ Արևմտյան Հայաստանում կամ հարևան զավատներում մնացած արևմտահայության բեկորները, թարրերին

ծուրվելու վտխարեն, վերջերս ավելի սերս կապեր են հաստատել ստամբուլահայ համայնքի հետ և իրենց զավակներին ուղարկում են Ստամբուլ՝ հայկական դպրոցներում կրթություն ստանալու համար: Տե՛ս «Մարմարա» 24. 11. 1969:

175. Տե՛ս *Джиглов Халюк*, *Экономика Турции*, Москва, 1971, с. 45-47.

176. Ըստ կատարված հաշվումների, մեկ տրակտորը վերջ է տալիս կազմածատիրոջ հողի վրա կնարարության սկզբունքներով գործող 20-50 տնտեսության աշխատանքին: Cem Ismail, *Türkiyede geri kalmışlığın tarihi*, İstanbul, 1971, İkinci baskı, s. 424.

177. Տե՛ս *Монсес П.П.*, *Аграрные строи современного Турции*, М., 1970, с. 216.

178. Օրինակ, Ուրֆայի գյուղերից մեկում կազմածատիրոջ հողերի վրա քնակվող և աշխատող հողագուրկ գյուղացիների պատմածի համաձայն, տրակտորի գործածությունից հետո կազմածատերը «նոր հարաբերություններ» է հաստատել, գյուղացիներին հաղորդելով հետևյալը. «Չեր աշխատանքը նվազեց: Ամբողջ աշխատանքը կատարում է մտորը (տրակտորը - Հ.Գ.): Դրա համար պետք է մի քան խորհե՛ք: Մինչև հիմա հունձըր կես առ կես քաժանում էինք: Այսուհետև հունձրի կեսը առանձնացնելու են մտորին, մնացյալ կեսը կկխանք աստջվա նման...» (Տե՛ս *Otyam Fikret*, *Gide gide*, 1-3, İstanbul, 1972, baskı İkinci, s. 22:)

179. Տե՛ս *Saracoğlu Hüseyin*, *Doğu Anadolu*, cilt I, İstanbul, 1956, s. 493:

180. Նույն տեղում:

181. Նույն տեղում:

182. Բեշիկլին միայն Հարյարին մասնանշեցու գործում իրավացի է այն պատճառով, որ դրանով ակնարկում է ոչ միայն ղեմազրաֆիական-տնտեսական վիճակը, այլև արտադրական հարաբերությունները: Նրա կարծիքով, Հարյարիում բոլոր հասարակական հարաբերությունների հիմքում ընկած են ցեղային (աշիրերային) հարաբերությունները: Տե՛ս *Beşikçi Ismail*, *Doğu Anadolu'nun dününü*, İst., 1969, s. 23, 199-200:

ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ В ВОСТОЧНЫХ ВИЛАЙЕТАХ (1920-1960)

Насильственная депортация армянского населения Западной Армении и ряда вилайетов Восточной Анатолии, завершившаяся массовым геноцидом 1915-1916 гг., внесла количественные и качественные изменения как в демографическую картину, так и в экономическом положении восточных вилайетов Турции. Резко сократилась численность населения, были разорены многие тысячи развитых хозяйств, нечеловеческие, в том числе редкие ремёсла, свёрнуто промышленное и кустарное производство. Сильно пострадало земледелие, ослабла связь между отдельными экономическими районами. В результате, развитие восточных вилайетов значительно замедлилось. Захват крупными феодалами земель, ранее обрабатываемых армянами и другими нетурецкими народами, нанёс ощутимый удар по зарождавшимся капиталистическим отношениям.

Эти и другие причины привели к тому, что даже спустя несколько десятилетий после окончания первой мировой войны, восточные вилайеты страны не смогли оправиться от нанесённых потерь демографического, экономического и другого характера, и неравномерность их развития по сравнению с любой из других частей Турции стала ещё более ощутимой.

Между тем, в современной турецкой буржуазной историографии делаются попытки игнорировать или скрыть истинные причины заметного отставания восточных вилайетов по сравнению с другими районами страны. Умалчивается ишовинистическая политика кемалистов в отношении армян, курдов, греков, ассирийцев, также нанёсшая большой урон нормальному развитию Восточной Анатолии.

За последнее время турецкие правящие круги стали уделять больше внимания проблеме ускоренного развития восточных районов страны, исходя из задач как экономического, так и политического характера.

**TÜRK YÖNETİM ÇEVRELERİNİN DOĞU
VILAYETLERİNDEKİ
POLİTİKALARI (1920-1960)
(Eserin özeti)**

Ermeni nüfusunun Batı Ermenistan ile Doğu Anadolu'nun bazı vilayetlerinden 1915-1916 yıllarındaki kitlesel soykırımla sonuçlanan zoraki tehciri, Türkiye'nin doğusunda demografik dokuyu sayısal olduğu kadar, yapısal açıdan da olumsuz şekilde etkilemiş, bölgenin ekonomisi üzerinde büyük bir tahribata yol açmıştır. Nüfus yoğunluğu söz konusu vilayetlerde müthiş bir düşüş göstermiş, engin tarihi geçmişi olan el sanatları, küçük ölçekli işletmeler ve esnaflık tamamen çökmüştür. Buna paralel olarak tarım büyük zararlara uğramış, bölgeler arasındaki ekonomik bağlar temelde kopmuştur. Ermeniler ve onların yanı sıra Türk olmayan diğer halkların işledikleri topraklar büyük toprak ağalarının eline geçmiş, bu durum ise ülke çapında kapitalist ilişkilerin gelişmesine ciddi biçimde engellemiştir.

Bütün bu olumsuz gelişmelerin sonucu olarak ülkenin doğu vilayetlerinde demografik, ekonomik ve diğer nedenlerden kaynaklanan somut kayıplar, Birinci Dünya Savaşının ardından seneler geçmesine rağmen bir türlü telâfi edilememiş, Türkiye'nin kalkınmasında varolan bölgelerarası dengesizlikler aksine daha da bozulmuş, eşitsizlikler derinleşmiş, kalkınmayı tehdit eder bir hal almış, sonuç itibarıyla yörede açılan yaralar asla sarılamamıştır.

Bununla beraber, çağdaş Türk tarihçileri doğu vilayetlerinde geri kalmışlığın içeriğini inceler ve bu sonucu diğer bölgelerdeki sonuçlara karşılaştırırken, yukarıda sıralanan olumsuzlukları bilinçli olarak gözardı etmekte, kalkınmayı engelleyen asıl nedenleri büyük bir özenle gizlemeye çalışmaktadırlar. Bu arada kemalistlerin Doğu Anadolu'nun kalkınması önünde büyük bir set oluşturan, yöre halklarından Ermenileri, Rumlari,

amacına uygun olarak saptırılmıştır.

Her ne kadar son dönemlerde Türkiye,de işbaşına gelen iktidarlar ekonomi ve siyasi amaçlar doğrultusunda ülkenin doğu vilayetlerine özel önem göstermiş, bu vilayetlerin hızla kalkınması yolunda gayret sarfetmişler de, geri kalmışlığın sebepleri sürekli örtbas edildiği için sonuç hep aynı olmuştur.

ÖZET

Her ne kadar son dönemlerde Türkiye,de işbaşına gelen iktidarlar ekonomi ve siyasi amaçlar doğrultusunda ülkenin doğu vilayetlerine özel önem göstermiş, bu vilayetlerin hızla kalkınması yolunda gayret sarfetmişler de, geri kalmışlığın sebepleri sürekli örtbas edildiği için sonuç hep aynı olmuştur.

Her ne kadar son dönemlerde Türkiye,de işbaşına gelen iktidarlar ekonomi ve siyasi amaçlar doğrultusunda ülkenin doğu vilayetlerine özel önem göstermiş, bu vilayetlerin hızla kalkınması yolunda gayret sarfetmişler de, geri kalmışlığın sebepleri sürekli örtbas edildiği için sonuç hep aynı olmuştur.

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳԱՆՈՒՄՏՅԱՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԻԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ
(1920-1960-ական թվականներ)

Խմբագիր՝ Վ. Բայրուրդյան
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Շուղունյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Զանգյան
Շարվածք՝ Լ. Հակոբջանյան

Հանձնված է շարվածքի 05.08.1999թ.
Ստորագրված է տպագրության՝ 04.09.1999թ.
Չափսը՝ 84x60 1/16, քուրքը՝ օֆսեթ N1,
տպագրություն՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 7 տպագր. մանուկ:

«ԵԳԵԱ» հրատարակչություն
Հասցե՝ Երևան, Մ. Խորենացի 24
Հեռ.՝ 228694

[100047]

A II
85531

«ԵԳԵՄ

ԵՐԵՎԱՆ, 1999